

Praktijkonderzoek Varkenshouderijen, een studie over dierenwelzijn

Een onderzoeksrapport voor de Eerlijke Bankwijzer

Profundo

economisch onderzoek

Praktijkonderzoek Varkenshouderijen, een studie over dierenwelzijn

**Een onderzoeksrapport voor de Eerlijke Bankwijzer
(Oxfam Novib, Milieudefensie, Amnesty International,
FNV Mondiaal en Dierenbescherming)**

5 juli 2011

**Jan Willem van Gelder
Anniek Herder**

**Profundo
Radarweg 60
1043 NT Amsterdam
Tel: 020-8208320
E-mail: profundo@profundo.nl
Website: www.profundo.nl**

Inhoudsopgave

Samenvatting	i
Inleiding	1
Hoofdstuk 1 Huisvesting van varkens in de varkenshouderij	2
1.1 Varkenssector in Nederland	2
1.1.1 Type bedrijven.....	2
1.1.2 Varkensstapel en bedrijfsomvang	2
1.1.3 Productiewaarde	3
1.1.4 Handel	3
1.1.5 Marktprijzen	5
1.2 Huisvesting	5
1.2.1 Europese richtlijnen.....	5
1.2.2 Nederlandse regelgeving	6
1.2.3 Welzijnsproblemen.....	7
1.2.4 Beleid en samenwerking	8
1.2.5 Initiatieven diervriendelijker huisvesting.....	9
1.2.6 Kosten aanpassing stallen	11
1.2.7 Groenfinanciering.....	12
Hoofdstuk 2 Onderzoeksopzet en methodologie	13
2.1 Onderzoeksdoel	13
2.2 Definities	13
2.2.1 Dierenwelzijn.....	13
2.2.2 Huisvestingsmethoden van varkenshouderijbedrijven	14
2.2.3 Onderzoeksgroep.....	14
2.2.4 Investeringsrelaties	15
2.2.5 Stimulerende maatregelen voor varkenshouderijbedrijven	15
2.3 Onderzoeksopzet	16
2.4 Beoordeling	17
Hoofdstuk 3 Nederlandse banken in de varkenssector	18
3.1 Respons	18
3.2 Gespreksresultaten en beoordeling per bank	18
3.2.1 ABN AMRO	18
3.2.2 AEGON	19
3.2.3 ASN Bank	20
3.2.4 Delta Lloyd	21
3.2.5 Friesland Bank	22

3.2.6	ING	24
3.2.7	NIBC	25
3.2.8	Rabobank Groep.....	25
3.2.9	SNS Reaal (excl. ASN Bank)	27
3.2.10	Triodos Bank	28
3.2.11	Van Lanschot Bankiers.....	29
3.3	Overzicht scores	30
Hoofdstuk 4	Analyse.....	32
4.1	Investerings in de varkenshouderij	32
4.1.1	Kredietverlening aan Nederlandse varkenshouders	32
4.1.2	Beleggingen in varkenshouderijbedrijven	32
4.1.3	Samenvatting	32
4.2	Criteria voor nieuwe leningen	33
4.3	Analyse van de varkenshouderijsector	34
4.4	Engagement met individuele varkenshouders.....	35
4.5	Engagement met de sector.....	35
4.6	Stimulerende maatregelen.....	36
4.7	Beleggingen	37
4.8	Conclusie en aanbevelingen	37
4.8.1	Conclusies kredietverlening.....	37
4.8.2	Conclusies beleggingen	38
4.8.3	Aanbevelingen	39
Bijlage 1	Buitenlandse varkenshouderijbedrijven	41
Bijlage 2	Bronverwijzingen	42

Samenvatting

In 2010 telde Nederland 2.880 zeugenhouderijen en 5.942 vleesvarkenshouderijen, met in totaal een varkensstapel van ongeveer 12 miljoen dieren. Daarnaast spelen veevoederbedrijven, fokkerijorganisaties, slachterijen, vleesverwerkende bedrijven en supermarkten een rol in de keten van varkensvleesproductie.

De varkenssector in Nederland produceert jaarlijks zo'n 24 miljoen varkens, waarvan een groot deel bestemd is voor de export. De varkens die in Nederland worden geslacht leveren 1,3 miljoen ton varkensvlees op, waarvan ook weer het grootste deel wordt geëxporteerd. De sector biedt werkgelegenheid aan 59.309 mensen en realiseerde in 2010 een bruto productiewaarde van € 2,3 miljard.

Het uitgangspunt dat de intrinsieke waarde van dieren erkend moet worden is opgenomen in internationale verdragen en Nederlandse wetgeving. Daarom is het bij het houden van varkens van belang om maatregelen te nemen voor de bescherming van hun welzijn. Dierenwelzijn is de kwaliteit van het leven van dieren zoals die door het dier zelf wordt ervaren. Leefomstandigheden die passen bij de diersoort zijn daarbij van groot belang. Varkens zijn sociale, in groepsverband levende dieren. In de natuur zoekt een varken zijn voedsel door in de grond te wroeten en houdt hij zijn mestplaats gescheiden van zijn lig- en vreetplek. Zeugen verlaten de groep tijdelijk om een nest te bouwen en jongen te werpen en te zogen.

Door veel Nederlandse en buitenlandse varkenshouderijbedrijven wordt gebruik gemaakt van beperkende huisvestingsmethoden, waarin onder meer de leefoppervlakte per varken heel beperkt is. Daardoor staat het welzijn van varkens onder druk, onder andere omdat zij worden gehouden in omstandigheden die niet bij de diersoort passen en die ongerief, pijn, stress en/of ziektes kunnen veroorzaken.

In de biologische varkenshouderij is de huisvestingssituatie voor varkens veel beter. Dieren hebben meer vierkante meters tot hun beschikking, evenals daglicht en een vrije uitloop naar buiten. Tussen de biologische en de intensieve varkenshouderij in, ontstaat de laatste jaren een groeiend segment van varkenshouders die meer aandacht besteden aan dierenwelzijn, maar die niet voldoen aan alle kenmerken van de biologische varkenshouderij.

De samenleving verlangt in toenemende mate van varkenshouders dat zij het welzijn van hun dieren garanderen, onder meer door te zorgen voor voldoende leefoppervlakte per varken. Om aan deze maatschappelijke vraag te voldoen moeten veel varkenshouders investeren in minder beperkende huisvestingsystemen. In januari 2011 had 5,1% van de varkensstallen in Nederland een van de labels biologisch, Milieukeur of Maatlat Duurzame Veehouderij, wat betekent dat deze stallen aan hoge dierenwelzijnseisen voldeden.

Echter, het overgrote deel van de Nederlandse varkenshouderijbedrijven (meer dan 90%) voldoet op dit moment niet eens aan de wettelijke welzijnseisen, die na afloop van de overgangstermijn in 2013 definitief van kracht worden. Om daarna door te mogen gaan met varkens houden, zullen deze bedrijven hun stallen in ieder geval moeten aanpassen. Ze kunnen er nu voor kiezen om precies te gaan voldoen aan de wettelijke welzijnseisen, die volgens de Dierenbescherming varkens nog steeds te weinig leefoppervlakte bieden. Vanuit dat perspectief wordt door veel varkenshouders echter ook naar alternatieve huisvestingsmethoden gekeken, die het welzijn verder verbeteren dan de wettelijke minimumeisen. Met vlees geproduceerd in deze *tussensegmenten* valt een hogere opbrengstprijis te behalen, die de varkenshouder meer perspectief biedt.

Onderzoeksdoel en uitgangspunten

Het doel van dit praktijkonderzoek is om na te gaan of de financiële instellingen die in de Eerlijke Bankwijzer worden onderzocht, investeren in bedrijven die varkens houden en zo ja, of ze daarbij handelen in overeenstemming met de criteria die door de Eerlijke Bankwijzer zijn geformuleerd op het gebied van huisvestingsmethoden en dierenwelzijn. Het praktijkonderzoek is uitgevoerd voor de Eerlijke Bankwijzer, met de Dierenbescherming als eerst verantwoordelijke.

De Eerlijke Bankwijzer vindt dat bedrijven die gebruik maken van beperkende huisvestingsmethoden voor varkens in principe moeten worden uitgesloten van investeringen en dat de financiële instelling bij voorkeur moet investeren in bedrijven die diervriendelijke huisvestingsmethoden hanteren of willen omschakelen naar dergelijke methoden. Een financiële instelling die investeert in bedrijven met beperkende huisvesting voor varkens zou die bedrijven moeten stimuleren om over te schakelen naar alternatieve systemen voor huisvesting.

Dit geldt zowel voor leningen aan Nederlandse varkenshouderijbedrijven als voor beleggingen in buitenlandse, beursgenoteerde varkenshouderijbedrijven die gebruik maken van beperkende huisvestingsmethoden. Om deze bedrijven te stimuleren om over te stappen, zouden de financiële instellingen intensief in gesprek kunnen gaan (het zogenaamde *engagement*) met individuele varkenshouderijen en de sector als geheel, gunstige financieringsvoorwaarden bij kredietverlening kunnen bieden en, in het geval van beleggingen, resoluties in kunnen brengen op aandeelhoudersvergaderingen.

Onderzoeksaanpak

Om te onderzoeken hoe zij Nederlandse en buitenlandse varkenshouders stimuleren om de huisvestingsmethoden te verbeteren, zijn voor dit onderzoek interviews gehouden met de 11 Nederlandse financiële instellingen. Getracht is om te spreken met medewerkers die in de praktijk investeringskeuzes maken. Ook is de financiële instellingen gevraagd om hun antwoorden te onderbouwen door (eventueel vertrouwelijk) inzage te bieden in relevante documenten.

De door de financiële instellingen verstrekte informatie is vergeleken met een van tevoren vastgestelde scoretabel:

- n.a. De financiële instelling investeert niet in varkenshouderijbedrijven;
1. De financiële instelling investeert in bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden voor varkens hanteren, maar spreekt deze bedrijven hier niet op aan OF de financiële instelling heeft geen medewerking verleend aan het onderzoek;
  2. De financiële instelling investeert in bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden voor varkens hanteren en spreekt deze bedrijven hier incidenteel op aan;
  3. De financiële instelling investeert in bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden voor varkens hanteren en spreekt deze bedrijven hier intensief op aan OF biedt andere stimulerende maatregelen zoals gunstige financieringsvoorwaarden;
  4. De financiële instelling investeert in bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden voor varkens hanteren maar heeft door een succesvol engagementtraject en/of andere stimulerende maatregelen een significant deel van deze bedrijven helpen overstappen op diervriendelijker huisvestingsmethoden EN heeft hierover afspraken met een duidelijk tijdpad gemaakt met de andere bedrijven waarin wordt geïnvesteerd;
  5. De financiële instelling heeft alle varkenshouderijbedrijven waarin wordt geïnvesteerd helpen overstappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden OF de financiële

instelling investeert op grond van haar dierenwelzijnsbeleid niet in bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden voor varkens hanteren.

Op basis van deze scoretabel zijn de scores zoals weergegeven in Tabel 6 toegekend. Ter vergelijking zijn in de tabel ook de scores opgenomen die door de Eerlijke Bankwijzer eerder zijn toegekend voor het beleid van de banken ten aanzien van dierenwelzijn en de landbouwsector.

Tabel 1 Banken, dierenwelzijn en varkenshouderij: beleid en praktijk

Bank	Beleidscore Dierenwelzijn	Beleidscore Landbouw	Praktijkscore Varkenshouderij	
			Beleggingen voor eigen rekening & Kredietverlening	Vermogensbeheer voor derden
ABN Amro	2	4	3	n.a.
AEGON	2	n.a.	n.a.	1
ASN Bank	4	5	5	5
Delta Lloyd	1	n.a.	1	1
Friesland Bank	2	2	3	1
ING	2	4	3	1
NIBC	2	3	n.a.	n.a.
Rabobank Groep	2	4	3	1
SNS Reaal (excl. ASN Bank)	4	4	1	1
Triodos Bank	4	5	5	5
Van Lanschot Bankiers	2	n.a.	n.a.	n.a.

Legenda:

1 = slecht;
 2 = onvoldoende;
 3 = matig;
 4 = voldoende;
 5 = goed.
 n.a. = niet actief op dit gebied

Resultaten: beleggingen voor eigen rekening & kredietverlening

Zes banken verstrekken kredieten aan varkenshouders en één bank (ASN Bank) staat hier voor open. De andere vier banken verstrekken geen kredieten aan varkenshouders. Drie van hen scoren daarom *niet actief* voor "Beleggingen voor eigen rekening & Kredietverlening". Hoewel Delta Lloyd Bank ook geen kredieten verstrekt, scoort deze bank op dit onderdeel een 1 omdat de bank wél voor eigen rekening belegt in buitenlandse varkenshouderijen met beperkende huisvesting.

Van de zeven banken die wel kredieten aan varkenshouders verstrekken, financieren ASN Bank en Triodos Bank vanwege hun beleid geen varkenshouders met beperkende huisvesting. Om die reden krijgen Triodos Bank en ASN Bank een 5. SNS Bank heeft nog wel klanten in de varkenshouderijsector wiens huisvestingsmethoden verbeterd kunnen worden, maar omdat SNS Reaal niet meer in deze sector actief wil zijn gaat zij niet in gesprek met deze bedrijven. Om die reden krijgt SNS Reaal een score 1.

De overige vier banken, ABN AMRO, Friesland Bank, ING Bank en Rabobank, hebben allen varkenshouders met beperkende huisvesting onder hun klanten. Zij voeren ook allemaal gesprekken met varkenshouders en hanteren daarbij de Nederlandse wet- en regelgeving als uitgangspunt, hoewel de daarin gehanteerde welzijnsnormen door de Dierenbescherming als beperkende huisvesting worden gedefinieerd. Wel stimuleren die banken dat varkenshouderijbedrijven zich aanpassen aan toekomstige wettelijke eisen en huisvesting wordt daarom volgens de banken besproken bij een kredietaanvraag. De banken wisten echter niet te onderbouwen hoe intensief de gesprekken over dit onderwerp zijn en geen enkele bank geeft aan dat door een succesvol engagementtraject en/of andere stimulerende maatregelen een significant deel van de varkenshouders die het financiert is overgestapt op diervriendelijker huisvestingsmethoden. Geen van deze banken komt daarom voor een score 4 in aanmerking.

De vier banken boden tot voor kort aan varkenshouderijen die willen overstappen op biologische landbouwmethoden gunstige financieringsvoorwaarden aan, op basis van de Regeling Groenprojecten. Deze regeling is in de jaren '90 ontwikkeld door de Nederlandse overheid om projecten te stimuleren die een positief effect hebben op natuur en milieu, maar extra financiële steun nodig hebben. Particuliere spaarders en beleggers financieren de regeling doordat zij bij Groenbanken en Groenfondsen - opgezet door de meeste banken - geld inleggen waarvoor ze weliswaar een lagere rente krijgen, maar waar voor hen fiscale voordelen tegenover staan.

Eind 2010 heeft de Nederlandse overheid echter besloten om een deel van de fiscale voordelen voor particulieren in drie jaar geleidelijk af te bouwen. De Groenbanken en Groenfondsen zeggen daardoor nu minder geld binnen te krijgen, waardoor ze ook geen gunstige financieringsvoorwaarden kunnen aanbieden aan Groenprojecten (inclusief biologische varkenshouderijen).

Friesland Bank en ING Bank bieden de Groenfinanciering nog wel aan en krijgen daarom een score 3. ABN AMRO en Rabobank hebben tot begin dit jaar ook Groenfinanciering verstrekt, maar doen dat nu niet meer. ABN AMRO voert engagement met de sector middels klantbijeenkomsten en het publiceren van rapporten. Rabobank biedt andere stimulerende maatregelen voor varkenshouders die over willen stappen (de Verplaatsingslening en de Stimuleringsregeling) en voert tamelijk intensief engagement met de gehele sector over het thema dierenwelzijn en huisvesting door het aanbieden van workshops aan grote aantallen varkenshouders. Ook Rabobank en ABN AMRO krijgen daarom een score 3.

Resultaten: vermogensbeheer voor derden

Naast de kredietverlening aan Nederlandse varkenshouders en beleggingen voor eigen rekening, beleggen zes van de 11 financiële instellingen in het kader van "Vermogensbeheer voor derden" in buitenlandse, beursgenoteerde varkenshouderijbedrijven die gebruik maken van beperkende huisvestingsmethoden. Triodos Bank en ASN Bank beleggen op basis van hun duurzaamheidsbeleid niet in varkenshouderijbedrijven met beperkende huisvestingsmethoden en krijgen daarom een score 5, terwijl ABN AMRO, NIBC en Van Lanschot Bankiers om andere redenen niet beleggen in varkenshouderijbedrijven. Zij scoren daarom 'niet actief'.

Doordat de zes overige financiële instellingen wel beleggen in varkenshouderijbedrijven met beperkende huisvestingsmethoden maar geen engagement voeren (AEGON, Delta Lloyd, Friesland Bank en SNS Reaal), of hierover geen informatie verstrekken (ING en Rabobank's dochterbedrijf Robeco), mag geconcludeerd worden dat dierenwelzijn in de landbouw- en voedingssector nauwelijks meegenomen wordt in het beleggingsproces. Twee financiële instellingen - SNS Reaal en Friesland Bank - hebben echter, naar aanleiding van dit onderzoek, aangegeven nu wel dierenwelzijnseisen in hun beleggingsbeleid te willen integreren.

Aanbevelingen

Dit rapport sluit af met een aantal aanbevelingen aan de onderzochte financiële instellingen hoe zij dierenwelzijnsnormen beter kunnen integreren in hun kredietverlenings- en beleggingsprocessen, zodat zij een positieve rol spelen bij de noodzakelijke omvorming van de varkenshouderijsector in duurzame en diervriendelijke richting:

- Neem duidelijke dierenwelzijnsvoorwaarden in het krediet- en beleggingsbeleid op die verder gaan dan de huidige wettelijke normen
- Ontwikkel een visie op de toekomst van de veehouderijsector, verder uitgewerkt in een actieplan
- Besteed meer aandacht aan de specifieke behoeften van varkenshouders die willen overstappen naar een concept uit het zogenaamde tussensegment
- Leg afspraken met cliënten over dierenwelzijnseisen vast in kredietovereenkomsten
- Intensiveer de dialoog met de varkenssector en alle betrokken ketenspelers
- Ontwikkel alternatieve financieringsproducten die het grotendeels wegvallen van de Regeling Groenprojecten kunnen opvangen
- Zet engagement op met beursgenoteerde, buitenlandse varkenshouderijbedrijven waarin wordt belegd
- Stop met investeren in deze sector als de bank een actieve betrokkenheid bij het oplossen van de duurzaamheidsvraagstukken in deze sector niet kan of wil opbrengen

Inleiding

De Eerlijke Bankwijzer vergelijkt elf belangrijke aanbieders van particuliere betaal- en spaarrekeningen op de Nederlandse markt. Beoordeeld wordt welk (duurzaam of ethisch) investeringsbeleid deze financiële instellingen hanteren voor hun leningen en beleggingen. In januari 2009 werd deze vergelijking voor de eerste maal gepresenteerd. Elk kwartaal volgt een update.

Daarnaast tracht de Eerlijke Bankwijzer met behulp van praktijkonderzoeken te evalueren of de bankgroepen zich in de praktijk aan internationaal erkende duurzaamheidsrichtlijnen en -standaarden houden

Sinds de lancering in januari 2009 richt de Eerlijke Bankwijzer zich op leningen en beleggingen die de banken met spaargeld kunnen financieren. In 2011 zijn ook de beleggingen die de bankgroepen voor particuliere en institutionele beleggers beheren (in de vorm van beleggingsfondsen, private banking en andere vormen van vermogensbeheer) onder de scope van de Eerlijke Bankwijzer komen te vallen. Daarom worden in deze praktijkstudie per financiële instelling twee praktijkcores toegekend, één voor kredietlening en beleggingen voor eigen rekening en één voor vermogensbeheer voor derden.

In dit vijfde praktijkonderzoek van de Eerlijke Bankwijzer worden de elf financiële instellingen beoordeeld op de mate waarin zij internationale dierenwelzijnsnormen toepassen op hun investeringen in de varkenshouderijsector. Hiertoe zijn de investeringen in, en engagementactiviteiten met, varkenshouderijbedrijven in Nederland en het buitenland onderzocht.

Dit rapport geeft een overzicht van de onderzoeksbevindingen. Hoofdstuk 1 geeft eerst een overzicht van de varkenshouderijsector in Nederland en beschrijft de huisvesting- en dierenwelzijnsproblematiek in de varkenssector. Hoofdstuk 2 gaat in op de onderzoeksopzet en -methodologie.

In Hoofdstuk 3 worden per bank de bevindingen gepresenteerd ten aanzien van hun werkwijze voor het implementeren van hun investeringsbeleid. Op basis van deze bevindingen wordt een beschrijving gegeven van de wijze waarop de bank omgaat met investeringen in de varkenshouderijsector en wordt per bank de twee praktijkcores weergegeven.

Tenslotte wordt in hoofdstuk 4 een analyse gemaakt van de bevindingen bij de verschillende bankgroepen, op basis waarvan zijn opgenomen om banken te helpen bij het verbeteren van de implementatie van hun dierenwelzijnsbeleid.

Een samenvatting van de resultaten van het onderzoek is te vinden op de eerste pagina's van dit rapport.

Hoofdstuk 1 Huisvesting van varkens in de varkenshouderij

1.1 Varkenssector in Nederland

1.1.1 Type bedrijven

In de varkenshouderij kunnen diverse soorten bedrijven worden onderscheiden. Op de gespecialiseerde *vermeerderings- of fokzeugenbedrijven* worden zeugen gemiddeld zo'n 2 tot 2,5 jaar aangehouden om biggen te werpen. Jaarlijks werpt een zeug gemiddeld 2 x 12 biggen. Op een leeftijd van 10 weken gaan de biggen naar een *vleesvarkensbedrijf* of *varkensmesterij*, waar ze in circa 3,5 maand worden vetgemest, om op een leeftijd van zo'n 6 maanden naar het slachthuis te gaan. Op *gesloten bedrijven* vindt zowel vermeerdering als vetmesten plaats.

Verder zijn er een paar *topfok- en fokbedrijven*, voor de zeugenfokkerij, en *K.I. stations* voor spermawinning van beren.

Naast de varkenshouderijen zijn veevoederbedrijven, slachterijen, vleesverwerkingsbedrijven en inkooporganisaties (supermarkten) een belangrijk onderdeel van de varkensvleesketen. De slachterij- en retailsector is erg geconcentreerd. Er zijn maar een paar slachterijen en supermarkten op een groot aantal varkenshouderijen, zie Tabel 2.

Tabel 2 Aantal bedrijven in de varkens(vlees)productieketen

Bedrijfstype	Aantal
Fokkerijorganisaties	3
Zeugenhouderij	2.880
Vleesvarkenshouderij	5.952
Slachterij	14

Bron: PVE, "Varkenssector, Statistisch Jaarrapport 2010 voorlopig", *Productschappen Vee, Vlees en Eieren*, Mei 2011.

1.1.2 Varkensstapel en bedrijfsomvang

Gemiddeld is de varkensstapel in Nederland ongeveer 12,2 miljoen varkens groot, waarvan 10% fokvarkens, 42% biggen en 48% vleesvarkens. Binnen Europa heeft Nederland na Duitsland (27 miljoen), Spanje (25 miljoen), Polen (14,3 miljoen) en Frankrijk (14,2 miljoen) de grootste varkensstapel. De Nederlandse varkensstapel neemt al jaren geleidelijk af. In 1990 bestond de varkensstapel nog uit bijna 14 miljoen varkens.¹

Het aantal varkenshouders met vleesvarkens was 5.952 in 2010. Met 5,9 miljoen vleesvarkens in totaal ligt het gemiddelde aantal vleesvarkens per eigenaar op 992. Bedrijven worden steeds groter. In 2010 waren er 780 eigenaren met 2000 en meer vleesvarkens, terwijl dat er in 1990 nog maar 205 waren. Deze grote bedrijven hebben inmiddels een aandeel van 49% in de Nederlandse varkensstapel (zie ook Tabel 3).²

Tabel 3 Bedrijfsgrootte, aantal eigenaren en aandeel varkensstapel vleesvarkens in Nederland in 2010

Bedrijfsgrootte (aantal varkens)	Aantal eigenaren	Aandeel varkensstapel
1 - 199	1.385	2%
200 - 499	1.440	8%
500 - 999	1.325	16%
1.000 - 1.999	1.022	25%
2.000 en meer	780	49%
totaal	5.952	100%

PVE, "Varkenssector. Statistisch Jaarrapport 2010 Voorlopig", *Productschap Vee & Vlees*, Februari 2011.

Ook zeugenhouderijen worden steeds groter. Bedrijven met 500 en meer zeugen vertegenwoordigen nu al 54% van de zeugenstapel. De meeste bedrijven hebben echter 200 tot 500 zeugen.

Tabel 4 Bedrijfsgrootte, aantal eigenaren en aandeel zeugenstapel in Nederland in 2010

Bedrijfsgrootte (aantal zeugen)	Aantal eigenaren	Aandeel zeugenstapel
1 - 99	438	2%
100 - 199	541	7%
200 - 499	1.278	37%
500 en meer	623	54%
totaal	2.880	100%

PVE, "Varkenssector. Statistisch Jaarrapport 2010 Voorlopig", *Productschap Vee & Vlees*, Februari 2011.

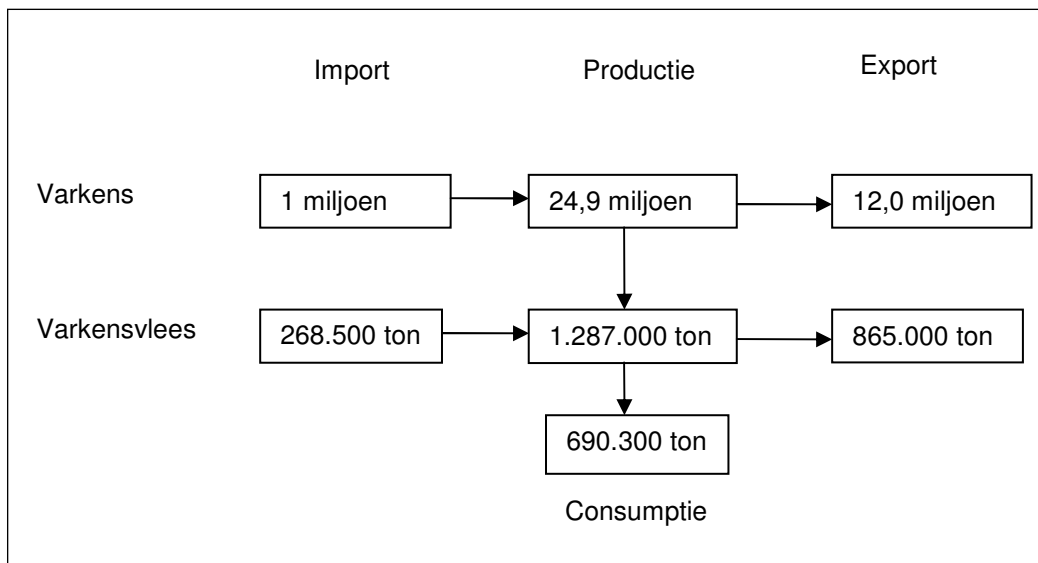
1.1.3 Productiewaarde

De bruto productiewaarde in de vee, vlees, en eiersector was in 2010 lager dan 2009. De varkenssector was met een productiewaarde van € 2,3 miljard en ondanks een daling van 3%, nog altijd de grootste deelsector in de vee, vlees en eiersector. Binnen de gehele agrarische sector heeft de varkenssector een aandeel van 9,3% in de productiewaarde. Hoewel het aantal vestigingen (18.618 bedrijven) in de sector is gedaald, is de werkgelegenheid (59.309 fte) gestegen. Het grootste deel van de banen ligt in de primaire productie (75%), gevolgd door de groothandel (9%), de vleesverwerking (8%) en slachterijen (8%).³

1.1.4 Handel

De nettoproductie van varkensvlees bedroeg 1,3 miljoen ton in 2010. Daarmee komt Nederland op de 7^e plaats in Europa.⁴ De varkenssector is met haar productie erg op export gericht, zoals is te zien in Figuur 1: in 2010 werden 12 miljoen varkens en biggen en 0,9 miljoen ton varkensvlees geëxporteerd.

Figuur 1. Productievolumes varkensvleessector in 2010

Bron: PVE, "Vee, Vlees en Eieren in Nederland", *Productschappen Vee, Vlees en Eieren*, Mei 2011.

Voor een toelichting op de in Figuur 1 samengevatte handelsbewegingen worden de handelscijfers over 2008 aangehouden, omdat hierover geen recentere publicatie bij de Productschappen Vee, Vlees en Eieren beschikbaar is. Het verhandelde aantal varkens en de verhandelde hoeveelheid varkensvlees waren in 2008 vergelijkbaar met 2010.

In 2008 werden, ter waarde van € 112 miljoen, 1 miljoen varkens geïmporteerd. Nederland importeert eigenlijk alleen maar vanuit landen binnen Europa, waarvan het grootste deel (94%) uit België en Luxemburg, Duitsland en Denemarken. Ongeveer 65% van de import zijn vleesvarkens en 33% zijn biggen.

Varkensvlees wordt - vooral vers - geïmporteerd uit Europese landen. Een klein deel (0,8%) wordt ook geïmporteerd uit Chili en de Verenigde Staten, dit is dan ingevroren vlees. Daarnaast worden er vleesbereidingen geïmporteerd, te denken valt aan bacon, snacks en vleeswaren.

In 2008 bedroeg de totale waarde van de (8,8 miljoen) geëxporteerde varkens € 798 miljoen. Het grootste deel hiervan bestond en bestaat nog steeds uit biggen (60%) en vleesvarkens (39,8%) en gaat naar Duitsland. Naast Europese landen worden de Balkanlanden en zelfs Rusland genoemd als exportbestemming. Het gaat echter maar om een paar procent van het totaal.

Varkensvlees is in waarde gezien een belangrijker exportproduct voor Nederland dan levende varkens. In 2008 werd voor € 1,3 miljard ongeveer 770.000 ton varkensvlees geëxporteerd, waarvan 81% vers en 19% ingevroren. In 2010 was de export gestegen naar 865.000 ton. Groot-Brittannië en Griekenland zijn grote afnemers, hoewel Duitsland en Italië bovenaan staan met elk 20% van het totaal. Buiten Europa zijn Rusland, Wit-Rusland, Hongkong, Zuid-Korea en Kroatië belangrijke bestemmingen, maar ten opzichte van het totaal is het volume van de export naar deze landen marginaal.⁵

1.1.5 Marktprijzen

De varkenshouder krijgt geen stabiele opbrengstprijzen voor zijn varkens en biggen. Er zijn sterke fluctuaties door de vraag/aanbodverhouding op de markt in Nederland en de EU. De marktprijs per big is sterk gedaald ten opzichte van 1990 van €46,00 naar €27,41 op de Utrechtse varkensbeurs. Bij de Nederlandse Vakbond Varkenshouders (NVV) en DPP kregen varkenshouders in 2010 gemiddeld een hogere prijs, namelijk respectievelijk € 41,21 en € 32,01 per stuk.⁶

De referentieprijs voor vleesvarkens is €1,29 per kilo slachtgewicht. Varkenshouders kregen in 2010 bij Vion Food Group en NVV gemiddeld € 1,38 en € 1,36. De consumentenprijs van varkensvlees ligt op € 6,38 per kilo.⁷

Er is geen informatie gevonden over de slachtprijzen van diervriendelijker varkens. Maar volgens de Supermarktmonitor 2010 van Varkens in Nood wordt het prijsverschil tussen gangbaar en biologisch vlees kleiner. Zowel het aanbod van diervriendelijker vlees als vleesvervangers in de supermarkt is gestegen.⁸ In januari 2011 keek de organisatie met name naar de aanbiedingen voor diervriendelijker vlees. Ten opzichte van 2010 is het aantal verantwoorde aanbiedingen gedaald. Met name varkensvlees is een stuntproduct: in de helft van de supermarktaanbiedingen voor vlees gaat het om varkensvlees. De kortingen die supermarkten geven op verantwoord vlees is lager dan die op gangbare vleesproducten.⁹

Volgens de Monitor Duurzaam Voedsel 2010, groeide de gemiddelde omzet van diervriendelijker vlees in 2010 met 42% en de omzet van diervriendelijker vleeswaren met 35,5% ten opzichte van 2009. De omzetgroei van varkensvlees bleef echter wel achter bij de omzetgroei van rundvlees en kippenvlees, maar in de categorie samengesteld, waaronder producten met varkensvlees zoals half om half gehakt, verdriedubbelde de omzet in 2010.¹⁰

1.2 Huisvesting

1.2.1 Europese richtlijnen

De Europese richtlijn inzake de bescherming van voor landbouwdoeleinden gehouden dieren stelt dat de eigenaar of houder van landbouwdieren alle passende maatregelen treft om het welzijn van de dieren te verzekeren, en te waarborgen dat die dieren niet onnodig aan pijn of leed worden blootgesteld en dat hen geen onnodig letsel wordt toegebracht. In dat kader bevat de richtlijn een aantal minimumnormen voor het fokken en houden van landbouwdieren, zoals:¹¹

- de aanwezigheid van voldoende en deskundig personeel voor de verzorging;
- regelmatige controles op het welzijn van de dieren;
- het voorkomen van letsel of onnodig lijden door behuizing of beperking van de bewegingsvrijheid;
- de beschikbaarheid van gezond en geschikt voedsel en voldoende water;
- het niet toepassen van natuurlijke of kunstmatige fokmethoden die de dieren pijn (kunnen) toebrengen.

Naast deze richtlijn, heeft de Europese Unie specifieke regels opgesteld voor het transport van dieren, het bedwelmen en doden van dieren, huisvesting en verzorging van dieren en diergezondheid. Op grond van Europese regels worden enkele vormen van beperkende huisvesting afgebouwd, zoals het houden van kalveren in kisten (verboden sinds 2007), hennen in legbatterijen (verboden vanaf 2012) en het houden van zeugen in voerligboxen (verboden vanaf 2013).

De Europese oppervlakte-eis voor vleesvarkens bedraagt 0,65 m² per varken.¹²

1.2.2 Nederlandse regelgeving

De Europese richtlijn is de leidraad geweest voor de Nederlandse wetgeving rondom het welzijn van productiedieren. Het Varkensbesluit uit 2003 is relevant voor varkenshouders. Aangezien de wetgeving is aangescherpt ten opzichte van eerdere regels geldt een overgangsregeling. Uiterlijk op 1 januari 2013 moeten varkenshouders voldoen aan de eisen.

Het Varkensbesluit stelt minimumeisen aan de leefoppervlakte voor verschillende soorten varkens, onder andere op basis van hun gewicht en leeftijd. Beren (mannetjesvarkens) mogen alleen in een kooi worden gehouden mits ze andere varkens kunnen horen en ruiken. De beschikbare oppervlakte ligt tussen de 4 m² (beren jonger dan 12 maanden) en 6 m² (18 maanden of ouder). Indien de stal tevens voor dekken gebruikt wordt dient de beschikbare oppervlakte tenminste 10m² te zijn. De beschikbare oppervlakte van een stal bestemd voor gelten na dekking (vrouwtjesvarken dat voor de eerste keer drachtig is) of zeugen zonder biggen, die in een groep worden gehouden, bedraagt tenminste per gelt of zeug 2,25 m².¹³

Tabel 5 vat de eisen die het Varkensbesluit stelt aan de leefoppervlakte van varkens samen.

Tabel 5 Oppervlakte-eisen Varkensbesluit

Gemiddeld gewicht per varken (kg)	Oppervlakte per varken (m²)
< 15	0,20
15 - 30	0,40
30 - 50	0,60
50 - 85	0,80
85 - 110	1,00
> 110	1,30

Overheid, "Wet- en regelgeving. Varkensbesluit", *Website Overheid.nl*, laatst bezocht op 21 juni 2011.

Bij het houden van dieren in grotere groepen (vanaf 40), mag de beschikbare oppervlakte worden verminderd met 10% per varken.

Naast de oppervlakte-eis kent het Varkensbesluit ook andere bepalingen ten aanzien van welzijn. Zo moeten alle varkens, behalve beren en zeugen met hun biggen, in groepen worden gehouden. Vloeren moeten voor minstens 40% dicht zijn en ook ten aanzien van de spleten in de roosters worden eisen gesteld. Verder moet er afleidingsmateriaal zijn, een bepaalde hoeveelheid licht in de stal en voldoende vezels in het voer.¹⁴

1.2.3 Welzijnsproblemen

De Dierenbescherming en andere maatschappelijke organisaties vinden de huidige wet- en regelgeving voor huisvesting niet ver genoeg gaan voor het welzijn van varkens. Een varken is namelijk een sociaal, in groepsverband levend dier. In de vrije natuur zoekt het zijn voedsel door met zijn zeer gevoelige snuit in de grond te wroeten. Door in de modder te rollen houdt een varken zijn lichaam op de juiste temperatuur en houdt hij parasieten weg (zoelen). Dit kan een varken ook doen door te schuren tegen bijvoorbeeld bomen. Een varken scheidt mestplaats van lig- en vreetplek. Zeugen leven in groepen van 2 tot 5 volwassen dieren. Als een zeug drachtig is bouwt ze een nest, afgezonderd van de groep, om de jongen te werpen en te zogen. Twee weken na het werpen sluit ze zich weer bij de groep aan met de biggen. Biggen blijven tot een leeftijd van 17 weken bij de zeug melk drinken, ook al kunnen ze na 5 weken vast voedsel opnemen. Beren verlaten de groep als ze 7 à 8 maanden oud zijn en trekken tot aan hun derde jaar in groepjes van 2 à 3 dieren met elkaar op.¹⁵

In de intensieve varkenshouderij staat het welzijn van varkens onder druk, onder andere omdat dieren vaak worden gehouden in omstandigheden die niet bij de diersoort passen en die ongerief, pijn, stress en/of ziektes kunnen veroorzaken. In de intensieve varkenshouderij worden dieren in hoge concentraties binnen gehouden in een prikkelarme omgeving. Dieren hebben geen tot weinig mogelijkheden om hun natuurlijke gedrag te vertonen (wroeten, zoelen en een nest bouwen).

Met name de zeugen die afzonderlijk in krappe voerligboxen worden opgesloten hebben last van een gebrek aan bewegingsvrijheid en sociale contacten. Zeugen mogen volgens de EU verordening nog steeds 4 weken lang rond het dekken of insemineren opgesloten worden in een ligbox, mits ze zich kunnen omdraaien. Omdat hiervoor geen noodzaak is, vinden dierenorganisaties dit onaanvaardbaar.

Biggen gaan te vroeg bij de zeug weg en komen met biggen van andere tomen in een groep terecht in kale hokken. Dit alles geeft infectiedruk en gedragsproblemen zoals onderlinge agressie, sociale stress en staartbijten. Het scheiden van zeug en biggen (spenen) zou op later leeftijd moeten gebeuren en om daaraan te wennen, zouden biggen wat langer in het kraamhok moeten blijven. De oppervlakte per big zou vergroot moeten worden en voldoende afleidingsmateriaal moeten hebben.

Verveling is tevens een probleem van vleesvarkens die in (te) grote groepen in prikkelarme, kale hokken verblijven. Er is meestal geen stro om op te liggen, te kauwen of in te wroeten. Het mixen van varkens uit verschillende groepen vergroot de stress en agressie tijdelijk.

Andere welzijnsproblemen in de varkenshouderij zijn ingrepen aan tanden (slijpen) en staarten (couperen) en castratie van beren, en het transport van vermeerderingsbedrijf naar een vleesvarkensbedrijf en/of het slachthuis over lange afstanden. De dieren worden in de fokkerij eenzijdig geselecteerd op hoge productie, wat ten koste kan gaan van hun welzijn.

De biologische varkenshouderij wijkt op belangrijke punten sterk af van de intensieve varkenshouderij. Dieren hebben meer vierkante meters tot hun beschikking, evenals daglicht en een vrije uitloop naar buiten. Ingrepen worden in principe, uitzonderingen daargelaten, niet toegepast. Voor varkens is er stro in de stal, om in te wroeten en te voorkomen dat ze uit verveling aan elkaar gaan bijten. Tussen de biologische en de intensieve varkenshouderij bestaat nog een groot segment van varkenshouders die meer aandacht besteden aan dierenwelzijn dan in de intensieve varkenshouderij, maar die niet voldoen aan de kenmerken van de biologische varkenshouderij.

Om dit segment te stimuleren om verbeteringen aan te (blijven) brengen voor het welzijn van hun dieren heeft de Dierenbescherming het Beter Leven kenmerk geïntroduceerd; een drie-sterrenstelsel voor vleesproducten en eieren (zie paragraaf 1.2.5).

1.2.4   Beleid en samenwerking

In 2001 formuleerde het Nederlandse kabinet als doel dat de Nederlandse veehouderij binnen tien jaar een duurzaam producerende en functionerende sector moest zijn die zich door haar kwaliteitsbeleid zou weten te onderscheiden.¹⁶ Vervolgens presenteerde de toenmalige minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit medio 2003 in een brief aan de Tweede Kamer een analyse waaruit bleek dat de intensieve veehouderij tekortkomingen vertoont op alle drie aspecten van duurzaamheid (economie, milieu en sociaal).¹⁷

In 2005 heeft de minister laten weten in het beleid de drie dimensies van duurzaamheid in onderlinge samenhang te willen beschouwen. In een brief aan de Tweede Kamer gaf de minister in januari 2008 aan nog steeds de ambitie te hebben de veehouderij duurzaam te maken in al zijn facetten. Zij stelt hiervoor een termijn van vijftien jaar (gerekend vanaf 2008). “De veehouderij moet zich in 2023 hebben ontwikkeld tot een in alle opzichten duurzame veehouderij, met een breed draagvlak in de samenleving. Daarmee bedoelen we een veehouderij die produceert met respect voor mens, dier en milieu waar ook ter wereld.”¹⁸

Op 19 mei 2009 ondertekenden het Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie (EL&I) en partijen uit de sector en de samenleving (COV, Dierenbescherming, IPO, LTO, Natuur & Milieu, Nevedi, NZO en Rabobank Nederland) daartoe de Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij en het Convenant Marktontwikkeling Verduurzaming Dierlijke Producten. Deze partijen hebben gezamenlijk het initiatief genomen om vanuit doelgerichte samenwerking bij te dragen aan verduurzaming van de veehouderij en een doorbraak te realiseren door middel van vernieuwing en innovatie. Welzijn en gezondheid van dieren is één van de zes speerpunten. Het convenant heeft tot doel een omzetgroei van de tussensegmenten te realiseren. De afspraken in de Uitvoeringsagenda en het Convenant worden in 2011 geëvalueerd.¹⁹

In 2008 is een monitor opgezet om de groei van duurzame stallen bij te houden. “Integraal duurzame stallen zijn gedefinieerd als stal- en houderijsystemen waarin verschillende duurzaamheidskenmerken in onderlinge samenhang zijn verbeterd ten opzichte van de regulier toegepaste stallen of systemen. Het gaat om stallen en houderijsystemen die het dierenwelzijn extra verbeteren door het toepassen van maatregelen die verder gaan dan de wettelijke welzijnsnormen en die daarnaast tenminste voldoen aan andere maatschappelijke randvoorwaarden en wettelijke eisen voor milieu, diergezondheid en arbeidsomstandigheden én economisch haalbaar zijn.” Hieronder vallen stallen op biologische veehouderijbedrijven, en stallen die voldoen aan de Maatlat Duurzame Veehouderij, het Milieukeur certificaat of aan de voorwaarden van de Investeringsregeling Integraal Duurzame Stallen.²⁰

Op 1 januari 2011 was het percentage van de varkenstallen 5,1%, waarmee de doelstelling van 5% duurzame integrale stallen in 2011 in de varkenssector gehaald is. De toename in het aantal treedt vooral op door de bouw van stallen met hulp van de Maatlat Duurzame Veehouderij (MDV) en bij varkens ook door de groei van het aantal stallen waarin volgens Milieukeurcriteria dieren worden gehouden. Het aantal in aanbouw zijnde duurzame stallen bedraagt 1,3%. Met de Investeringsregeling integraal duurzame stallen en de Maatlat Duurzame Veehouderij wil het ministerie van Economische Zaken, Landbouw & Innovatie (EL&I) dit aandeel verder verhogen.²¹

Sinds mei 2011 organiseert staatsecretaris Bleker van EL&I een maatschappelijke dialoog over megastallen. Bleker heeft aan Hans Alders gevraagd om deze dialoog te leiden en begin september te rapporteren hoe er in Nederland over de toekomst van de veehouderij en de schaalvergroting wordt gedacht. Er is een onderzoek geweest naar de mening van Nederlanders over megastallen en op internet wordt een discussie gevoerd via www.dialogmegastallen.nl. Zes burgerpanels vormen een oordeel over de vraag “bent u voor of tegen megastallen?” en voor vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties, bedrijfsleven, wetenschappers, provincies en gemeenten is in juni 2011 een tweedaagse werkconferentie georganiseerd.²²

1.2.5 Initiatieven diervriendelijker huisvesting

Het Convenant Marktontwikkeling Verduurzaming Dierlijke Producten noemt producten diervriendelijker die op meerdere aspecten een plus hebben ten opzichte van de wettelijke eisen. Maatregelen zoals meer ruimte, meer daglicht, afleidingsmateriaal en voorkomen van ingrepen kunnen deel uitmaken van de huisvestingseisen bij dergelijke productiesystemen. Het gaat hierbij niet alleen om het biologisch keurmerk maar ook om producten met Beter Leven, Label Rouge, scharrekip, vrije uitloop en Milieukeur, de zogenaamde tussensegmenten.²³

De volgende certificatieschema's voor varkenshouderijen bieden varkens meer welzijn:

- [Beter Leven kenmerk](#) van de Dierenbescherming kent een systeem met sterren: hoe meer sterren, hoe diervriendelijker. Bij 1 ster zijn de meest noodzakelijke welzijnsverbeteringen gedaan: er is 1 m² ruimte per varken (van 50-85 kilo) beschikbaar in plaats van 0,8 m², er is afleiding dat wroetbaar, bijtbaar, eetbaar, afbreekbaar en/of iets nieuws is, biggen worden niet gecastreerd, vervoer van biggen is maximaal 6 uur en vervoer naar het slachthuis is maximaal 8 uur. Bij 2 sterren gaat de ruimte naar 1,1 m², hebben ze stro om op te liggen, is er overdekte uitloop naar buiten en staarten worden niet gecoupeerd. Drie sterren worden toegekend als het gaat om een biologisch product of als het welzijn vergelijkbaar is als biologisch.²⁴

In mei 2011 zijn er 168 varkenshouderijbedrijven met 1 ster in Nederland. Zij leveren onder andere aan Vion. Er zijn nog geen bedrijven met 2 sterren.²⁵ Het varkensvlees met 2 sterren dat door Albert Heijn wordt aangeboden is afkomstig uit het Verenigd Koninkrijk.²⁶

- In de normen voor biologische landbouw zijn normen voor dierenwelzijn opgenomen. Met betrekking tot de biologische landbouw heeft de *International Federation of Organic Agricultural Movements* (IFOAM) de [Norms for Organic Production and Processing](#) ontwikkeld. Deze bestaan uit de [IFOAM Basic Standards for Organic Production and Processing](#) en bijbehorende [Accreditation Criteria](#). Voor varkens betekent dit vooral meer lig- en loopruimte in de stallen, uitloop naar buiten, huisvesting op stro en biologisch voer.²⁷ Op 1 januari 2011 zijn er 254 biologische varkensstallen in Nederland.²⁸

- De [Maatlat Duurzame Veehouderij - Varkensstallen](#) is gericht op de duurzaamheid van varkensstallen en kan worden aangevraagd als er plannen zijn voor de (ver)bouw van een stal. Het verkregen certificaat kan worden gebruikt om in aanmerking te komen voor de milieu-investeringsaftrek (MIA) en/of voor de willekeurige afschrijving milieu-investeringen (Vamil) of de Regeling Groenprojecten. Het zegt iets over de duurzaamheid van de stal, niet over het management of het uiteindelijke product. De MDV5 is geldig in 2011 en bevat criteria op het gebied van ammoniakemissies, dierenwelzijn, diergezondheid, energie, fijn stof, bedrijf & omgeving. De varkenshouder moet voor elke onderwerp (maatlat) een minimum aantal punten behalen. Voor dierenwelzijn zijn criteria opgesteld voor o.a. beschikbare oppervlakte, buitenuitloop, groepsgrootte, vloer, hokindeling, verrijkmateriaal, samenstelling van groepen en hittestress. De stallen, die na toekenning van het certificaat binnen 2 jaar ge- of verbouwd moeten worden, verschillen onderling in de toegepaste maatregelen.²⁹ Meer dan 1.300 veestallen voldoen aan de MDV, waaronder 484 varkensstallen. Er zijn nog 516 varkensstallen in voorbereiding.³⁰
- Het Milieukeur is beschikbaar voor diverse producten en bedrijven in de keten en in verschillende sectoren. Elk product kent specifieke eisen. Het [Milieukeur Varkens - Varkenshouderijen](#) bevat basiseisen voor dierenwelzijn, zoals het niet uitvoeren ingrepen, zorgen voor extra leefruimte en managementmaatregelen, en milieu. Aan een aantal basiseisen zijn punten toegekend. De varkenshouders kan kiezen welke maatregelen hij neemt om tot een vereist totaal aantal punten te komen. De circa 180 gecertificeerd varkenshouders verschillen dus onderling in het toepassen van de criteria. Het kan zijn dat varkens geen extra leefruimte hebben maar dat voor andere welzijnsmaatregelen gekozen is.³¹ Op 1 januari 2011 voldoen 390 varkensstallen in Nederland aan de eisen van Milieukeur.³²
- [Scharrelvarkensvlees](#) is een alternatief voor gangbaar vlees sinds 1986. Scharrelvarkens worden los in groepen gehouden in lichte stallen met uitloop naar buiten. Liguimtes zijn ingestrooid met stro. Dit stro dient als ligbed, maar voornamelijk als afleidings-materiaal. Staarten verwijderen is verboden. Het certificatieschema is in beheer bij PROduCERT.
- [Keten Duurzaam Varkensvlees \(KDV\)](#) is opgericht in 1997 door een aantal bedrijven in de varkensvleessector om varkens op een duurzame manier te houden. Criteria zijn gebaseerd op 4 pijlers: Dichter bij de natuur, Gezonde dieren, Zorg voor het milieu en 100% Nederlands. Er zijn nu 175 varkenshouders aangesloten. Het assortiment omvat de keurmerken Milieukeur, Beter Leven kenmerk (1 ster) en biologisch. KDV deelnemers moeten tenminste Milieukeur gecertificeerd zijn maar worden nu gestimuleerd te voldoen aan de 1m² eis voor 1 ster van het Beter Leven kenmerk. KDV biedt sinds kort een rekenmodule aan waarmee varkenshouders snel kunnen zien wat de financiële gevolgen zijn van een overstap.³³
- Er zijn ook initiatieven voor het ontwerpen en bouwen van meer diervriendelijke stallen. Deze stallen worden nog niet op grote schaal toegepast of zijn nog geen onderdeel van een productiesysteem dat middels labelling herkenbaar is op producten. Op de website [Innovatie varkensvleesketen](#) worden verschillende projecten genoemd, waaronder [Varkens in ComfortClass](#) en de [Canadese Strooiselstal](#).

Uit de Monitoring Integraal Duurzame Stallen blijkt dat 5,10% van de 22.093 varkensstallen in Nederland op 1 januari 2011 duurzaam is. Deze stallen zijn gebouwd volgens een van de standaarden biologisch, Milieukeur of Maatlat Duurzame Veehouderij. Betrouwbare kwantitatieve gegevens over het aantal dieren in deze stallen zijn niet te geven, omdat de omvang per stal kan verschillen. Met name op biologische bedrijven zijn de stallen gemiddeld genomen wat kleiner.³⁴

1.2.6 Kosten aanpassing stallen

Meer dan 90% van de varkenshouders voldoen op dit moment niet aan de geldende regelgeving op het gebied van milieu, welzijn en huisvesting en hebben nog weinig gedaan om daar in 2013 wel aan te voldoen. Op verzoek van het ministerie berekende het LEI wat de economische gevolgen zijn van de bestaande regelgeving voor varkenshouders. In die berekening zijn ook de investeringen opgenomen die nodig zijn om te voldoen aan het Besluit ammoniakemissie huisvesting veehouderij en het Actieprogramma Nitraatrichtlijn. Daarbij is rekening gehouden met de verschillende situaties van varkenshouders in Nederland en de moderniteit van de stallen (alle varkenshouders hoeven niet per se alle maatregelen te nemen omdat ze gedeeltelijk voldoen aan de eisen).³⁵

Op basis van deze berekening concludeert het LEI dat 34% tot 38% van de bedrijven de productie kan voortzetten als de maatregelen zijn geïmplementeerd. De overige bedrijven kunnen de benodigde investeringen niet financieren doordat de investeringsbehoefte te hoog is, door de slechte inkomenssituatie en beperkte financieringscapaciteit of de geringe hoeveelheid liquide middelen om de investering te betalen. Een aantal bedrijven kan de investering wel financieren maar houdt mogelijk een niet rendabele bedrijfsvoering over en daarmee een negatief inkomen. Veel bedrijven zullen dus gedwongen zijn om te stoppen na het aflopen van de overgangstermijn. Daar moet bij gezegd worden dat een deel van de bedrijven (13%) er in de huidige situatie ook financieel niet goed voor staat en grote kans loopt om te moeten stoppen.³⁶

Een hogere opbrengstprijis kan het aantal bedrijven dat een rendabele productie heeft verhogen. Ook zullen alternatieve veehouderijsystemen voor vergroting van de leefoppervlakte van vleesvarkens meer varkenshouders perspectief geven. Nieuwbouwsituaties geven mogelijkheden om staltypen te gebruiken die qua investeringen niet anders zijn dan gangbare stallen maar wel een positief effect kunnen hebben op arbeid en beheersing van het productieproces. De effecten van dergelijke alternatieven zijn echter niet doorberekend in het onderzoek.³⁷

Het LEI berekent € 112.500 aan kosten voor aanpassing van de leefoppervlakte van een stal bij een bedrijf met 750 zeugen. Aanpassingen voor groepshuisvesting zijn veel duurder en worden geschat op € 276.000. Bij een bedrijf met meer dan 2.000 vleesvarkens komen zijn de kosten lager, maar moeten de roosters nog vervangen worden. De kapitaalvernietiging vanwege sloop van de bestaande stalrichting is nog niet opgenomen in deze berekeningen. Bij nieuwbouw zullen de extra kosten fors lager uitvallen.³⁸

De kostprijs in Nederland voor de productie van varkensvlees ten opzichte van Europa is relatief gunstig, tenzij de kosten van productiekosten worden meegeteld. In dat geval stijgt de prijs van € 1,41 naar € 1,45 per kg slachtgewicht. De investering in vaste kosten zoals huisvesting, waarbij rekening is gehouden met de geldende welzijnseisen, is in Nederland betrekkelijk hoog: € 400,- per plaats, terwijl het gemiddelde in Europa tussen de € 300 - € 400 ligt.³⁹

Het LEI stelt naar aanleiding van het onderzoek de vraag hoe banken met de situatie om zullen gaan. Zij schetst een dilemma voor de banken: indien ze geen krediet verstrekken zullen varkenshouders hun productie niet mogen voortzetten omdat ze niet voldoen aan de overheidseisen. Bedrijven gaan failliet of komen te koop te staan omdat ze niet aan de lopende rente- en aflossingsverplichtingen kunnen voldoen. Als de banken wel krediet verstrekken is het risico dat bedrijven in de toekomst niet kunnen voldoen aan de rente- en aflossingsverplichtingen en alsnog stoppen met een nog grotere schuld.⁴⁰

Banken en varkenshouders zullen de komende tijd gezamenlijk naar alternatieven moeten zoeken. Te verwachten is dat een compleet andere benadering van de bedrijfsvoering, waarbij rekening wordt gehouden met wensen vanuit de maatschappij, dierenwelzijn en milieu, ook wordt overwogen. Zeker als de investeringen die de varkenshouder nu toch moet doen, tenminste terug te verdienen zijn doordat hij een certificaat kan aanvragen voor verbeterde huisvesting en/of algehele productiemethode en daardoor een hogere opbrengstprijis krijgt.

1.2.7 Groenfinanciering

Voor de financiering van minder beperkende huisvestingssystemen, kunnen varkenshouders en banken mede gebruik maken van de Regeling Groenprojecten. Deze regeling is in de jaren '90 ontwikkeld door de Nederlandse overheid om projecten te stimuleren die een positief effect hebben op natuur en milieu maar extra financiële steun nodig hebben. Particuliere spaarders en beleggers financieren de regeling doordat zij bij Groenbanken en Groenfondsden geld inleggen waarvoor ze weliswaar een lagere rente krijgen, maar dat fiscaal minder zwaar wordt belast. Geld dat bij Groenbanken en groenfondsden is ingelegd is vrijgesteld van de 1,2% vermogensrendementsheffing in Box 3 tot een maximum van € 55.145 per persoon. Daarnaast ontvangen particulieren 1,3% heffingskorting in Box 1 over het vrijgestelde bedrag. Samen betekent dit een fiscaal voordeel van 2,5%.

De meeste Nederlandse banken hebben, om gebruik te kunnen maken van deze regeling, een eigen Groenbank of Groenfonds opgezet. Dezen lenen het geld op hun beurt weer uit, tegen een lagere rente, aan Groenprojecten. Om in aanmerking voor deze gunstige vorm van financiering, moet een project een Groenverklaring aanvragen bij de overheid. Banken dienen namens de ondernemer met een project de aanvraag voor een Groenverklaring in.⁴¹

Er zijn verschillende categorieën waarvoor een Groenverklaring kan worden aangevraagd - waaronder duurzame energie, natuur, energiebesparing en duurzame grondstoffen - ieder met hun eigen voorwaarden. Varkenshouders komen in aanmerking voor de groenverklaring volgens de voorwaarden in projectcategorie Biologische landbouw (B). De aanvraag wordt beoordeeld door de Dienst Regelingen. Varkenshouders die willen omschakelen op de biologische productiemethode dienen een omschakelingsplan te hebben. Indien bedrijven reeds een SKAL-certificaat hebben kunnen ze dit overhandigen bij aanvraag van een groenverklaring.⁴²

In september 2010 kondigde het nieuwe kabinet-Rutte aan de extra heffingskorting van 1,3% in 2011 af te willen schaffen.⁴³ Door tussenkomst van de Tweede Kamer is in november 2010 besloten om de heffingskorting stapsgewijs tot 2014 af te bouwen. Door deze geleidelijke afbouw kon voorkomen worden dat ondernemers met groenfinanciering bij herfinanciering in de problemen raken.⁴⁴

De gevolgen van het afbouwen van de regeling worden nu al zichtbaar. Banken stellen dat particulieren steeds minder geld inleggen in hun Groenbanken en Groenfondsden, waardoor ze minder kunnen uitlenen. Projecten worden uitgesteld of kunnen niet langer doorgaan.⁴⁵ Sommige banken hebben laten weten geen nieuwe groenfinancieringen meer te verstrekken omdat ze onvoldoende geld bij particulieren kunnen aantrekken. AgentschapNL adviseert investeerders daarom om zo vroeg mogelijk te informeren naar de mogelijkheden en voorwaarden bij groenbanken en groenfondsden. Volgens AgentschapNL worden nieuwe aanvragen voor een groenverklaring 'gewoon beoordeeld'.⁴⁶

Hoofdstuk 2 Onderzoeksopzet en methodologie

2.1 Onderzoeksdoel

Het doel van dit onderzoek is nagaan of de financiële instellingen die in de Eerlijke Bankwijzer worden onderzocht, investeren in bedrijven die varkens houden en zo ja, of ze daarbij handelen in overeenstemming met de criteria die door de Eerlijke Bankwijzer zijn geformuleerd op het gebied van huisvestingsmethoden en dierenwelzijn. Het gaat hier om de volgende criteria:

- Bedrijven die gebruik maken van beperkende huisvestingsmethoden voor varkens worden in principe uitgesloten van investeringen.
- Indien de financiële instelling er toch voor kiest om in deze bedrijven te investeren of in het verleden reeds in deze bedrijven heeft geïnvesteerd, stimuleert zij het bedrijf om over te schakelen naar alternatieve systemen voor huisvesting.
- De financiële instelling investeert bij voorkeur in bedrijven die diervriendelijke huisvestingsmethoden hanteren of die willen omschakelen naar diervriendelijke huisvestingsmethoden.

Uiteraard is het zo dat dierenwelzijn behalve in de varkenshouderij ook in andere sectoren relevant is. Bovendien is dierenwelzijn binnen de varkenshouderijsector van meer factoren afhankelijk dan alleen de huisvestingsmethode. Niettemin zal dit onderzoek een duidelijke indicatie geven van de mate waarin de financiële instellingen bij hun investeringen rekening houden met het welzijn van dieren.

2.2 Definities

2.2.1 Dierenwelzijn

Dieren zijn - net als mensen - wezens met gevoel, die respect en bescherming verdienen. In Nederland gaat de overheid sinds 1981 uit van de erkenning van de intrinsieke waarde van dieren.⁴⁷ Op basis van dit fundamentele uitgangspunt, tevens vastgelegd in het [Verdrag van Lissabon](#) (2007), bepleiten dierenbeschermingsorganisaties maatregelen om het welzijn van dieren te beschermen.

Welzijn is de kwaliteit van het leven van dieren zoals die door het dier zelf wordt ervaren. De [Five Freedoms](#) worden vaak als uitgangspunt genomen voor het opstellen van standaarden voor dierenwelzijn. Dit concept is ontstaan uit het Brambell Report dat in 1965 in Groot-Brittannië verscheen en het daaropvolgende verzoek van de Britse minister van Landbouw aan de Farm Animal Welfare Council (FAWC) om de *Welfare Codes* voor runderen, varkens, kippen en kalkoenen te herzien. Deze discussie heeft tenslotte de volgende lijst met vijf vrijheden opgeleverd die van toepassing zouden moeten zijn op alle dieren.

Een dier moet vrij zijn:

1. Van honger, dorst en onjuiste voeding;
Door directe toegang tot vers water en goed voedsel om gezond en sterk te blijven.
2. Van thermaal en fysiek ongerief;
Door het hebben van een geschikte, comfortabele huisvesting die rust biedt.
3. Van pijn, verwondingen en ziektes;
Door dit te voorkomen of snel te diagnosticeren en te behandelen.
4. Van angst en chronische stress;
Door omstandigheden die lijden en stress veroorzaken te vermijden.

5. Om het natuurlijke (soorteigen) gedrag te vertonen;
Door voldoende ruimte, voldoende en juiste voorzieningen en gezelschap van soortgenoten te verstrekken.

Het welzijn van dieren is ook belangrijk voor het welzijn en de gezondheid van grote groepen mensen. Ongeveer een miljard mensen zijn voor hun inkomen, voeding en kleding afhankelijk van de gezondheid en productiviteit van de dieren waar zij mee werken. Volgens de FAO, de Voedings- en Landbouworganisatie van de VN, is dierenwelzijn verbonden met onder andere voedselzekerheid en -veiligheid, gezondheid, duurzaamheid, rurale ontwikkelingen, arbeidsomstandigheden, gendergelijkheid en sociale rechtvaardigheid.⁴⁸

2.2.2 Huisvestingsmethoden van varkenshouderijbedrijven

Qua huisvestingsmethoden kunnen varkenshouderijbedrijven worden onderverdeeld in drie categorieën:

- intensieve varkenshouderij;
- biologische varkenshouderij;
- tussensegmenten / Beter Leven kenmerk.

Met name in de intensieve varkenshouderij staat het welzijn van dieren onder druk, onder andere omdat dieren vaak worden gehouden in omstandigheden die niet bij de diersoort passen en die ongerief, pijn, stress en/of ziektes kunnen veroorzaken.

Ten behoeve van dit onderzoek worden bedrijven in de intensieve varkenshouderij beschouwd als bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden hanteren. Bedrijven in de biologische varkenshouderij worden beschouwd als bedrijven die diervriendelijke huisvestingsmethoden hanteren. Het dierenwelzijn in het tussensegment (met een Beter Leven kenmerk of vergelijkbare standaard) ligt voor wat betreft de 1 en 2 sterren onder het welzijnsniveau van biologisch, maar wordt wel als diervriendelijk beschouwd, omdat hierin een aantal essentiële dierenwelzijnsverbeteringen in zijn opgenomen en de normen in de loop van de tijd geleidelijk zullen worden verhoogd.

Het onderzoek richt zich op investeringen door Nederlandse financiële instellingen in varkenshouderijbedrijven, in principe wereldwijd. Binnen Nederland richt het onderzoek zich zoveel mogelijk op alle bedrijven in deze sector, maar om praktische redenen wordt het onderzoek voor buitenlandse bedrijven beperkt tot beursgenoteerde bedrijven. 3.1 bevat een overzicht van de buitenlandse (beursgenoteerde) bedrijven in de varkenssector die in het onderzoek worden betrokken. Voor al deze bedrijven geldt dat zij deelnemingen hebben die op omvangrijke schaal varkens houden met gebruik van beperkende huisvestingsmethoden.

2.2.3 Onderzoeksgroep

Het onderzoek richt zich op de investeringen van de volgende elf financiële instellingen die zelf, of via een dochterbedrijf, actief zijn op de Nederlandse particuliere spaar- en betaalmarkt:

- ABN AMRO
- AEGON
- ASN Bank
- Delta Lloyd
- Friesland Bank
- ING
- NIBC
- Rabobank Groep
- SNS Reaal (exclusief ASN Bank)
- Triodos Bank
- Van Lanschot Bankiers

Alle investeringen van deze financiële instellingen, inclusief al hun zuster- en dochterbedrijven in binnen- en buitenland, worden meegenomen als zij voldoen aan de definities in paragraaf 2.2.4.

2.2.4 Investeringsrelaties

Investeringsrelaties in varkenshouderijbedrijven worden in dit onderzoek als volgt afgebakend:

- Het verstrekken van hypotheekleningen en andere vormen van krediet aan deze bedrijven;
- Het begeleiden van aandelen- en obligatie-emissies van deze bedrijven;
- Het beleggen in aandelen en obligaties van deze bedrijven met eigen middelen van de financiële instelling (opgenomen op de balans);
- Het beleggen in aandelen en obligaties van deze bedrijven door beleggingsfondsen die door de financiële instelling worden beheerd.

Leningen en emissies worden in dit onderzoek als investering beschouwd als verstrekking of begeleiding op of na 1 januari 2008 heeft plaatsgevonden. Beleggingen worden als investering beschouwd als zij op de laatste beschikbare rapportagedatum in de boeken van de financiële instelling stonden.

Een financiële instelling heeft een investeringsrelatie met een varkenshouderijbedrijf als zij een of meerdere investeringen heeft gedaan in dit bedrijf.

2.2.5 Stimulerende maatregelen voor varkenshouderijbedrijven

Er zijn verschillende manieren waarop een bank een varkenshouderijbedrijf kan stimuleren over te stappen op een diervriendelijker varkenshouderijsysteem. Het voeren van engagement is de meest voor de hand liggende vorm. In principe kunnen alle interacties tussen een bank en een bedrijf onder de noemer engagement worden geschaard, maar in de praktijk wordt de term vooral gebruikt voor een min of meer formeel overlegproces tussen één of meerdere financiële instellingen en een bedrijf over sociale-, milieu- en governance-onderwerpen. Sommige financiële instellingen voeren dit engagement zelf uit, maar veel financiële instellingen besteden dit uit aan gespecialiseerde bureaus of vermogensbeheerders die namens meerdere financiële instellingen opereren.

In dit onderzoek wordt engagement gedefinieerd als het overleg dat de financiële instelling heeft met intensieve varkenshouderijbedrijven, met het doel dezen te stimuleren over te schakelen naar diervriendelijke huisvestingsmethoden voor varkens. Dit overleg kan plaats vinden in het kader van de kredietverlening of omdat de financiële instelling aandelen of obligaties van het bedrijf bezit of beheert. Het overleg kan worden aangevuld met het verlenen van assistentie bij het opstellen van een praktisch plan voor omschakeling naar een diervriendelijkere huisvestingsmethode. Duidelijke afspraken hierover en een tijdspad kunnen vervolgens worden vastgelegd.

Financiële instellingen die kredieten (incl. hypotheekleningen) verlenen aan varkenshouderijbedrijven kunnen de overstap op een diervriendelijker varkenshouderijsysteem stimuleren door gunstige financieringsvoorwaarden te bieden bij leningen en kredieten, zoals een lagere rente, een garantstelling of uitgestelde aflossingen. Het aanbieden van fiscale Groenfinanciering voor biologische landbouw valt hier ook onder, al wordt het rentevoordeel daarbij door de fiscus vergoed.

Voor financiële instellingen die beleggen in varkensbedrijven bestaat ook de mogelijkheid om op aandeelhoudersvergaderingen van deze bedrijven vragen te stellen over huisvestingsmethoden of te stemmen op resoluties hieromtrent. In de Verenigde Staten is het al meer gebruikelijk om resoluties in te dienen die verband houden met dierenwelzijn, zo ook in de vleesverwerkende industrie. Financiële instellingen kunnen natuurlijk ook zelf resoluties ontwerpen en indienen.

Tenslotte kan de financiële instelling zijn stimuleringsbeleid kracht bij zetten door te kiezen voor het beëindigen van de investeringsrelatie met varkenshouderijbedrijf dat weigert om binnen een redelijke tijd over te stappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden. Dat de financiële instelling bereid is een dergelijke keuze te maken, versterkt zijn geloofwaardigheid.

2.3 Onderzoeksopzet

De financiële instellingen die investeringsrelaties hebben met varkenshouderijbedrijven die beperkende huisvestingsmethoden voor varkens hanteren, zijn geïnterviewd over hoe zij deze bedrijven stimuleren om over te schakelen naar meer diervriendelijke huisvestingsmethoden voor varkens.

Het gesprek is ten eerste gegaan over het engagement dat financiële instellingen voeren met de bedrijven. Hierbij is ingegaan op de frequentie van het engagement (minimaal enkele keren per jaar), de duur van de gesprekken, het niveau waarop gesprekken plaatsvinden, de inhoud van de gesprekken en afspraken over een tijdpad. Indien het engagement niet verder gaat dan bijvoorbeeld een jaarlijks gesprek waarin dierenwelzijn wel wordt besproken, maar de nadruk op andere zaken ligt, dan is dit als incidenteel aangemerkt. Indien sprake is van een engagementtraject gericht op verbetering van dierenwelzijn, waarbij regelmatig gesprekken plaatsvinden en duidelijke afspraken worden geformuleerd, dan is dit als intensief aangemerkt. Daarnaast is ingegaan op de vraag of de financiële instelling de investering beëindigt als het bedrijf niet binnen een bepaalde termijn overstapt op diervriendelijke huisvestingsmethoden.

Ten tweede is de instelling geïnterviewd over andere stimulerende maatregelen die zij hanteren, zoals het verlenen van assistentie bij het opstellen van een praktisch plan voor omschakeling naar een diervriendelijkere huisvestingsmethode, het verstrekken van gunstigere financieringsvoorwaarden, of het stemmen dan wel vragen stellen op aandeelhoudersvergaderingen.

De financiële instellingen is gevraagd de antwoorden te onderbouwen met documentatie met betrekking tot enkele bedrijven. De nadruk lag hierbij met name op gespreksverslagen, brieven die zijn verstuurd en/of ontvangen, plannen van bedrijven, voortgangsrapportages, specifieke afspraken met cliënten, contracten, etc. Om hier de cliëntvertrouwelijkheid niet in gevaar te brengen, zijn de onderzoekers bereid geweest om een geheimhoudingsverklaring te ondertekenen en zijn geen documenten gekopieerd.

Om een zo goed mogelijk beeld van de praktijk te krijgen, is de financiële instellingen gevraagd om een interview met medewerkers die in de praktijk betrokken zijn bij de financiering van bedrijven in de varkenshouderijsector. Als verschillende onderdelen of dochterbedrijven van de financiële instelling engagement voeren, is de beoordeling gebaseerd op het meest actieve onderdeel / dochterbedrijf.

In principe zijn alle financiële instellingen in het onderzoek betrokken. Indien een financiële instelling echter kon aantonen dat zij geheel niet in varkenshouderijbedrijven investeert, zal de score n.a. (niet actief) worden toegekend.

Wanneer de financiële instelling geen informatie heeft willen verstrekken over haar stimuleringsbeleid voor varkenshouderijbedrijven, is geconcludeerd dat zij dit niet heeft.

2.4 Beoordeling

De score die aan de financiële instellingen is toegekend, is gebaseerd op twee criteria:

- De intensiteit van het door de financiële instelling gevoerde engagement met bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden voor varkens hanteren, inclusief de stappen die worden genomen als het engagement niet tot succes leidt;
- De mate waarin andere stimulerende maatregelen, zoals gunstige financieringsvoorwaarden, worden aangeboden.

Voor het toekennen van een score aan de financiële instellingen is de volgende tabel gebruikt:

- n.a. De financiële instelling investeert niet in varkenshouderijbedrijven;
1. De financiële instelling investeert in bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden voor varkens hanteren, maar spreekt deze bedrijven hier niet op aan OF de financiële instelling heeft geen medewerking verleend aan het onderzoek;
  2. De financiële instelling investeert in bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden voor varkens hanteren en spreekt deze bedrijven hier incidenteel op aan;
  3. De financiële instelling investeert in bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden voor varkens hanteren en spreekt deze bedrijven hier intensief op aan OF biedt andere stimulerende maatregelen zoals gunstige financieringsvoorwaarden;
  4. De financiële instelling investeert in bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden voor varkens hanteren maar heeft door een succesvol engagementtraject en/of andere stimulerende maatregelen een significant deel van deze bedrijven helpen overstappen op diervriendelijker huisvestingsmethoden EN heeft hierover afspraken met een duidelijk tijdpad gemaakt met de andere bedrijven waarin wordt geïnvesteerd;
  5. De financiële instelling heeft alle varkenshouderijbedrijven waarin wordt geïnvesteerd helpen overstappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden OF de financiële instelling investeert op grond van haar dierenwelzijnsbeleid niet in bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden voor varkens hanteren.

Per financiële instelling worden twee scores toegekend, met behulp van bovenstaande scoretabel. De scores hebben betrekking op:

- Kredietverlening en beleggingen met eigen middelen van de bank: daarbij kan het gaan om geld dat door spaarders aan de bank is toevertrouwd;
- Beleggingen in het kader van vermogensbeheer (beleggingsfondsen, private banking, etc.): daarbij gaat het niet om geld van spaarders, maar om geld dat door particuliere of institutionele beleggers aan de financiële instelling is toevertrouwd.

Hoofdstuk 3 Nederlandse banken in de varkenssector

3.1 Respons

In mei 2011 is bij 8 van de 11 financiële instellingen een interview gehouden met een of meerdere medewerkers. De andere drie financiële instellingen - Delta Lloyd, SNS Reaal en Triodos Bank - hebben wel telefonisch en via e-mail informatie aangeleverd. Triodos Bank vond dat hun beleid duidelijk genoeg was over investeringen in de varkenshouderij. Delta Lloyd heeft geen beleid en activiteiten waarover in een interview uitvoerig kon worden gesproken. Dit geldt ook voor SNS Reaal, dat aangaf dat er sinds hun aangescherpte beleid geen gesprekken zijn gevoerd met varkenshouders en er weinig ondernomen wordt om bestaande klanten om te laten schakelen. De door de 11 financiële instellingen verstrekte informatie is verwerkt in een kort verslag en ter akkoord teruggestuurd naar de financiële instelling.

Rabobank en ING hebben meegewerkt aan het onderzoek en informatie verstrekt over hun kredietverlening. Maar Rabobank's dochteronderneming Robeco liet weten niet mee te willen doen aan het onderzoek en ING wilde geen informatie verstrekken over het onderdeel vermogensbeheer. De onduidelijkheid over de rol van vermogensbeheer in de aanpak van de Eerlijke Bankwijzer vormde de hoofdreden van beide instellingen om niet mee te doen.

3.2 Gespreksresultaten en beoordeling per bank

3.2.1 ABN AMRO

Indicator	Beleggingen voor eigen rekening & Kredietverlening	Vermogensbeheer voor derden
De financiële instelling heeft een of meerdere investering(en) gedaan in varkenshouderijbedrijven.	Wel kredietverlening, geen beleggingen voor eigen rekening in deze sector.	Nee, dochterbedrijf Neuflyze OBC heeft posities gehad in o.a. Smithfield, Hormel en Tyson, maar die zijn inmiddels verkocht. (Geen documentatie overhandigd.)
De financiële instelling heeft relevant beleid voor dierenwelzijn in de vleesverwerkende industrie.	Nee. Beleid mist voorwaarden voor veehouderij. Voldoen aan (toekomstige) wet- en regelgeving is uitgangspunt voor kredietaanvragen van varkenshouders.	Nee. Beleid mist voorwaarden voor veehouderij. Wet- en regelgeving is uitgangspunt.
De financiële instelling voert incidenteel gesprekken met individuele bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden hanteren.	Regelmatig gesprekken met klanten maar geen duidelijke afspraken die zijn gericht op verbetering van dierenwelzijn.	N.v.t.
De financiële instelling heeft intensief engagement traject met bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden hanteren. Bijvoorbeeld: stemmen op aandeelhoudersvergaderingen, brieven, telefoontjes, gesprekken, frequentie, collectieve dialoog, via bureau of vermogensbeheerder, beëindigen cliëntrelatie.	Engagement met ketenspelers en varkenshouders in de sector middels klantbijeenkomsten. Sponsoring van een proefbedrijf met nieuw concept varkenshouderij. Beëindigen cliëntrelatie bij herhaaldelijke overtredingen wetgeving.	N.v.t.

Indicator	Beleggingen voor eigen rekening & Kredietverlening	Vermogensbeheer voor derden
De financiële instelling heeft (significant deel of alle) bedrijven waarin het investeert helpen overstappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden.	Nee.	N.v.t..
De financiële instelling biedt stimulerende maatregelen zoals gunstige financieringsvoorwaarden.	Groenfinanciering in verleden, maar nog geen alternatieve financieringsvoorwaarden voor individuele varkenshouders.	N.v.t.
De financiële instelling heeft afspraken met duidelijk tijdpad gemaakt met bedrijven die gaan overstappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden.	Nee.	N.v.t.
De financiële instelling investeert niet in bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden voor varkens hanteren vanwege haar beleid.	Nee.	Nee.
Score:	3	Niet actief

ABN AMRO voert regelmatig gesprekken met varkenshouders, maar niet specifiek gericht op verbetering van huisvestingsmethoden zoals is bedoeld in dit onderzoek. De bank geeft tevens aan dat ze de werkwijze van varkenshouders nauwlettend in de gaten houdt en eventueel de cliëntrelatie zal beëindigen bij herhaaldelijke overtredingen van wet- en regelgeving. Voor bedrijven die weigeren om binnen een redelijke tijd over te stappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden geldt dat echter niet, mede omdat de bank daarover geen afspraken maakt die dit mogelijk zouden kunnen maken. Gesprekken met grootafnemers en andere partijen in de keten zijn gebaseerd op het sectorrapport. Dit wordt tevens gebruikt voor kennisontwikkeling van medewerkers en gepresenteerd bij klantbijeenkomsten. Hoewel ABN AMRO nu geen stimulerende maatregelen voor varkenshouders aanbiedt, heeft de bank in het verleden de groenfinanciering verstrekt aan varkenshouders die willen omschakelen naar biologisch. ABN AMRO krijgt een score 3 voor kredietverlening.

Op het gebied van beleggingen voor eigen rekening en vermogensbeheer is ABN AMRO niet actief in de varkenshouderijsector.

3.2.2 AEGON

Indicator	Beleggingen voor eigen rekening & Kredietverlening	Vermogensbeheer voor derden
De financiële instelling heeft een of meerdere investering(en) gedaan in varkenshouderijbedrijven.	Nee.	Ja.
De financiële instelling heeft relevant beleid voor dierenwelzijn in de vleesverwerkende industrie.	N.v.t.	Nee. Beleid mist voorwaarden voor veehouderij.
De financiële instelling voert incidenteel gesprekken met individuele bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden hanteren.	N.v.t.	Nee.

Indicator	Beleggingen voor eigen rekening & Kredietverlening	Vermogensbeheer voor derden
De financiële instelling heeft intensief engagement traject met bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden hanteren. Bijvoorbeeld: stemmen op aandeelhoudersvergaderingen, brieven, telefoontjes, gesprekken, frequentie, collectieve dialoog, via bureau of vermogensbeheerder, beëindigen cliëntrelatie.	N.v.t.	Nee.
De financiële instelling heeft (significant deel of alle) bedrijven waarin het investeert helpen overstappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden.	N.v.t.	Nee.
De financiële instelling biedt stimulerende maatregelen zoals gunstige financieringsvoorwaarden.	N.v.t.	N.v.t.
De financiële instelling heeft afspraken met duidelijk tijdpad gemaakt met bedrijven die gaan overstappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden.	N.v.t.	Nee.
De financiële instelling investeert niet in bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden voor varkens hanteren vanwege haar beleid.	Nee.	Nee.
Score:	Niet actief	1

AEGON Bank verstrekt geen kredieten en belegt niet voor eigen rekening in varkenshouderijbedrijven. Daarom krijgt AEGON een niet actief voor kredietverlening en beleggingen voor eigen rekening.

Dochterbedrijven van AEGON beheren wel beleggingsfondsen die beleggen in een aantal buitenlandse varkenshouderijbedrijven. Omdat dierenwelzijn niet in het beleid is opgenomen is er geen engagement met deze bedrijven. AEGON krijgt daarom een score 1 voor vermogensbeheer .

3.2.3 ASN Bank

Indicator	Beleggingen voor eigen rekening & Kredietverlening	Vermogensbeheer voor derden
De financiële instelling heeft een of meerdere investering(en) gedaan in varkenshouderijbedrijven.	Nee.	Nee.
De financiële instelling heeft relevant beleid voor dierenwelzijn in de vleesverwerkende industrie.	Ja. Bedrijven in de "dieronvriendelijke bio-industrie" worden uitgesloten.	Ja. Bedrijven in de "dieronvriendelijke bio-industrie" worden uitgesloten.
De financiële instelling voert incidenteel gesprekken met individuele bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden hanteren.	N.v.t.	N.v.t.
De financiële instelling heeft intensief engagement traject met bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden hanteren. Bijvoorbeeld: stemmen op aandeelhoudersvergaderingen, brieven, telefoontjes, gesprekken, frequentie, collectieve dialoog, via bureau of vermogensbeheerder, beëindigen	N.v.t.	N.v.t.

Indicator	Beleggingen voor eigen rekening & Kredietverlening	Vermogensbeheer voor derden
cliëntrelatie.		
De financiële instelling heeft (significant deel of alle) bedrijven waarin het investeert helpen overstappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden.	N.v.t.	N.v.t.
De financiële instelling biedt stimulerende maatregelen zoals gunstige financieringsvoorwaarden.	N.v.t.	N.v.t.
De financiële instelling heeft afspraken met duidelijk tijdpad gemaakt met bedrijven die gaan overstappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden.	N.v.t.	N.v.t.
De financiële instelling investeert niet in bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden voor varkens hanteren vanwege haar beleid.	Ja. Tot nu toe voldoen aanvragen van varkenshouders niet aan de duurzaamheidscriteria van ASN Bank.	Ja.
Score:	5	5

Zowel voor kredietverlening als beleggingen geldt dat ASN Bank niet in varkenshouderijbedrijven met beperkende huisvestingsmethoden investeert, vanwege haar duurzaamheidsbeleid. Projecten en (beursgenoteerde) bedrijven voldoen niet aan de criteria van ASN Bank en ontvangen geen krediet of worden uitgesloten uit het beleggingsuniversum. ASN Bank krijgt een score van 5 voor vermogensbeheer én voor kredietverlening en beleggingen voor eigen rekening.

3.2.4 Delta Lloyd

Indicator	Beleggingen voor eigen rekening & Kredietverlening	Vermogensbeheer voor derden
De financiële instelling heeft een of meerdere investering(en) gedaan in varkenshouderijbedrijven.	Delta Lloyd Bank verstrekt geen kredieten. Mogelijk belegt Delta Lloyd Bank voor eigen rekening in (haar eigen) beleggingsfondsen die in beursgenoteerde varkenshouderijbedrijven beleggen.	Ja. Via beleggingsfondsen wordt in 4 van de geselecteerde bedrijven belegd.
De financiële instelling heeft relevant beleid voor dierenwelzijn in de vleesverwerkende industrie.	Nee.	Nee.
De financiële instelling voert incidenteel gesprekken met individuele bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden hanteren.	Nee.	Nee.
De financiële instelling heeft intensief engagement traject met bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden hanteren. Bijvoorbeeld: stemmen op	Nee.	Nee.

Indicator	Beleggingen voor eigen rekening & Kredietverlening	Vermogensbeheer voor derden
aandeelhoudersvergaderingen, brieven, telefoontjes, gesprekken, frequentie, collectieve dialoog, via bureau of vermogensbeheerder, beëindigen cliëntrelatie.		
De financiële instelling heeft (significant deel of alle) bedrijven waarin het investeert helpen overstappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden.	Nee.	Nee.
De financiële instelling biedt stimulerende maatregelen zoals gunstige financieringsvoorwaarden.	N.v.t.	N.v.t.
De financiële instelling heeft afspraken met duidelijk tijdpad gemaakt met bedrijven die gaan overstappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden.	Nee.	Nee.
De financiële instelling investeert niet in bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden voor varkens hanteren vanwege haar beleid.	Nee.	Nee.
Score:	1	1

Delta Lloyd Bank verstrekt geen kredieten maar belegt voor eigen rekening en voor derden in een aantal varkenshouderijbedrijven. Omdat dierenwelzijn niet in het beleid is opgenomen is er geen engagement met deze bedrijven. Delta Lloyd krijgt een score 1 voor vermogensbeheer én voor kredietverlening en beleggingen voor eigen rekening.

3.2.5 Friesland Bank

Indicator	Beleggingen voor eigen rekening & Kredietverlening	Vermogensbeheer voor derden
De financiële instelling heeft een of meerdere investering(en) gedaan in varkenshouderijbedrijven.	Wel kredietverlening, geen beleggingen voor eigen rekening.	Ja. Beleggingsfondsen van Friesland Bank en dochterbedrijf Optimix beleggen via iShares in beursgenoteerde varkenshouderijbedrijven. (In jaarverslagen van de FB Beleggingsfondsen en de Optimix Investment Funds worden beleggingen in iShares MSCI World, iShares MSCI Brazil Index Fund en iShares MSCI Emerging Mkts Index Fund genoemd. Deze fondsen investeren allemaal in een of meerdere van de door EB geselecteerde varkenshouderijbedrijven.)
De financiële instelling heeft relevant beleid voor dierenwelzijn in de vleesverwerkende industrie.	Ja. O.a. megabedrijven en zeugenbedrijven zonder aantoonbaar diervriendelijke huisvesting worden uitgesloten.	Ja. O.a. megabedrijven en zeugenbedrijven zonder aantoonbaar diervriendelijke huisvesting worden uitgesloten. De Friesland Bank beleggingsfondsen vallen onder het MVO-beleid van Friesland Bank. Het beleid van de Optimix fondsen moet hier nog op aangepast worden.

Indicator	Beleggingen voor eigen rekening & Kredietverlening	Vermogensbeheer voor derden
De financiële instelling voert incidenteel gesprekken met individuele bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden hanteren.	Regelmatig gesprekken met klanten maar geen duidelijke afspraken die zijn gericht op verbetering van dierenwelzijn.	Geen informatie aangeleverd.
De financiële instelling heeft intensief engagement traject met bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden hanteren. Bijvoorbeeld: stemmen op aandeelhoudersvergaderingen, brieven, telefoontjes, gesprekken, frequentie, collectieve dialoog, via bureau of vermogensbeheerder, beëindigen cliëntrelatie.	Nee.	Geen informatie aangeleverd..
De financiële instelling heeft (significant deel of alle) bedrijven waarin het investeert helpen overstappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden.	Nee. Tweederde van de bedrijven valt wel onder de categorie diervriendelijke huisvesting, maar dit is niet alleen gevolg van engagement door de Friesland Bank. (Geen documentatie overhandigd.)	Geen informatie aangeleverd.
De financiële instelling biedt stimulerende maatregelen zoals gunstige financieringsvoorwaarden.	Ja. Financiering van projecten o.b.v. Regeling Groenprojecten 2010. Accountmanagers hebben een kleine marge om af te wijken van standaard tarief. Hieraan zijn geen specifieke voorwaarden zoals verbetering van huisvesting aan verbonden.	N.v.t.
De financiële instelling heeft afspraken met duidelijk tijdpad gemaakt met bedrijven die gaan overstappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden.	Nee.	Geen informatie aangeleverd.
De financiële instelling investeert niet in bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden voor varkens hanteren vanwege haar beleid.	Nee.	Nee.
Score:	3	1

Friesland Bank voert regelmatig gesprekken met varkenshouders, maar niet specifiek gericht op verbetering van huisvestingsmethoden zoals is bedoeld in dit onderzoek. Het engagement met varkenshouders wordt dus aangemerkt als incidenteel. Friesland Bank biedt wel Groenfinanciering aan aan varkenshouders en daarom krijgt de bank een score 3 voor kredietverlening.

De beleggingsfondsen van Friesland Bank en dochter Optimix hebben aandelen in een aantal beursgenoteerde varkenshouderijbedrijven, via deelnemingen in iShares. Er is geen informatie aangeleverd over de activiteiten richting die bedrijven en daarom krijgt Friesland Bank hiervoor een score 1.

3.2.6 ING

Indicator	Beleggingen voor eigen rekening & Kredietverlening	Vermogensbeheer voor derden
De financiële instelling heeft een of meerdere investering(en) gedaan in varkenshouderijbedrijven.	Ja, zowel beleggingen als kredietverlening.	Ja. ING heeft geïnvesteerd in o.a. Smithfield, Hormel, Tyson (Thomson One Banker, mei 2011).
De financiële instelling heeft relevant beleid voor dierenwelzijn in de vleesverwerkende industrie.	Nee. Beleid mist voorwaarden voor veehouderij. Wet- en regelgeving is uitgangspunt.	Geen informatie aangeleverd.
De financiële instelling voert incidenteel gesprekken met individuele bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden hanteren.	Regelmatig gesprekken met klanten maar geen duidelijke afspraken die zijn gericht op verbetering van dierenwelzijn.	Geen informatie aangeleverd.
De financiële instelling heeft intensief engagement traject met bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden hanteren. Bijvoorbeeld: stemmen op aandeelhoudersvergaderingen, brieven, telefoontjes, gesprekken, frequentie, collectieve dialoog, via bureau of vermogensbeheerder, beëindigen cliëntrelatie.	Nee.	Geen informatie aangeleverd.
De financiële instelling heeft (significant deel of alle) bedrijven waarin het investeert helpen overstappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden.	Nee.	Geen informatie aangeleverd.
De financiële instelling biedt stimulerende maatregelen zoals gunstige financieringsvoorwaarden.	Financiering van projecten o.b.v. Regeling Groenprojecten 2010. Verder is sprake van kennisdeling, doorrekenen businessplan en mogelijkheden voor omschakelen, maar heeft geen specifieke financieringsvoorwaarden.	N.v.t.
De financiële instelling heeft afspraken met duidelijk tijdpad gemaakt met bedrijven die gaan overstappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden.	Nee.	Geen informatie aangeleverd.
De financiële instelling investeert niet in bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden voor varkens hanteren vanwege haar beleid.	Nee.	Nee.
Score:	3	1

ING Bank voert regelmatig gesprekken met varkenshouders, maar niet specifiek gericht op verbetering van huisvestingsmethoden zoals is bedoeld in dit onderzoek. Het achterliggende doel is ook niet om alle klanten over te laten stappen op diervriendelijker stalconcepten, maar om assistentie te bieden aan die ondernemers bij wie het past. Het engagement met varkenshouders wordt dus aangemerkt als incidenteel. ING biedt wel Groenfinanciering aan varkenshouders aan en daarom krijgt de bank een score 3 voor kredietverlening.

De beleggingsfondsen van ING hebben aandelen in een aantal beursgenoteerde varkenshouderijbedrijven. Er is geen informatie aangeleverd over de activiteiten richting deze bedrijven en daarom krijgt ING hiervoor een score 1.

3.2.7 NIBC

Indicator	Beleggingen voor eigen rekening & Kredietverlening	Vermogensbeheer voor derden
De financiële instelling heeft een of meerdere investering(en) gedaan in varkenshouderijbedrijven.	Nee.	Nee.
De financiële instelling heeft relevant beleid voor dierenwelzijn in de vleesverwerkende industrie.	Nee.	Nee.
De financiële instelling voert incidenteel gesprekken met individuele bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden hanteren.	N.v.t.	N.v.t.
De financiële instelling heeft intensief engagement traject met bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden hanteren. Bijvoorbeeld: stemmen op aandeelhoudersvergaderingen, brieven, telefoontjes, gesprekken, frequentie, collectieve dialoog, via bureau of vermogensbeheerder, beëindigen cliëntrelatie.	N.v.t.	N.v.t.
De financiële instelling heeft (significant deel of alle) bedrijven waarin het investeert helpen overstappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden.	N.v.t.	N.v.t.
De financiële instelling biedt stimulerende maatregelen zoals gunstige financieringsvoorwaarden.	N.v.t.	N.v.t.
De financiële instelling heeft afspraken met duidelijk tijdpad gemaakt met bedrijven die gaan overstappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden.	N.v.t.	N.v.t.
De financiële instelling investeert niet in bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden voor varkens hanteren vanwege haar beleid.	Nee.	Nee.
Score:	Niet actief	Niet actief

NIBC heeft geen beleggingen in en verstrekt geen kredieten aan varkenshouderijbedrijven. Daarom scoort de bank niet actief op beide onderdelen.

3.2.8 Rabobank Groep

Indicator	Beleggingen voor eigen rekening & Kredietverlening	Vermogensbeheer voor derden
De financiële instelling heeft een of	Ja.	Ja, via

Indicator	Beleggingen voor eigen rekening & Kredietverlening	Vermogensbeheer voor derden
meerdere investering(en) gedaan in varkenshouderijbedrijven.		dochtermaatschappij Robeco.
De financiële instelling heeft relevant beleid voor dierenwelzijn in de vleesverwerkende industrie.	Ja. Maar beleid mist specifieke voorwaarden voor veehouderij. Wet- en regelgeving is minimumeis. Beoordeling gebaseerd op levensvatbaar kunnen opereren in de markt en meegaan met nieuwe ontwikkelingen.	Onbekend, Robeco heeft geen medewerking verleend aan het onderzoek.
De financiële instelling voert incidenteel gesprekken met individuele bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden hanteren.	Regelmatige gesprekken met klanten zijn mede gericht op verbetering van dierenwelzijn.	Geen informatie aangeleverd.
De financiële instelling heeft intensief engagement traject met bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden hanteren. Bijvoorbeeld: stemmen op aandeelhoudersvergaderingen, brieven, telefoontjes, gesprekken, frequentie, collectieve dialoog, via bureau of vermogensbeheerder, beëindigen cliëntrelatie.	Actief in dialoog met spelers in gehele sector (ondernemers, LTO, Dierenbescherming en andere NGO's, Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij, Taskforce Biologische Veehouderij), draagt bij aan projecten zoals Comfort-Class, Varkansen en Beter Leven Kenmerk én biedt varkenshouders de workshop Voer voor Varkenshouders aan.	Geen informatie aangeleverd.
De financiële instelling heeft (significant deel of alle) bedrijven waarin het investeert helpen overstappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden.	Nee.	Geen informatie aangeleverd.
De financiële instelling biedt stimulerende maatregelen zoals gunstige financieringsvoorwaarden.	Rabobank biedt o.a. het Verplaatsingspakket en de Stimuleringslening. De mate, waarin ondernemer werkt aan verduurzaming en omgaat met klachten uit de omgeving is aandachtspunt. Rentepercentage is afhankelijk van risico-inschatting waarvan duurzaamheidsaspecten onderdeel zijn.	N.v.t.
De financiële instelling heeft afspraken met duidelijk tijdpad gemaakt met bedrijven die gaan overstappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden.	Nee.	Geen informatie aangeleverd.
De financiële instelling investeert niet in bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden voor varkens hanteren vanwege haar beleid.	Nee.	Nee.
Score:	3	1

Rabobank voert regelmatig gesprekken met varkenshouders, maar niet specifiek gericht op verbetering van huisvestingsmethoden zoals is bedoeld in dit onderzoek. Wel vindt Rabobank het van belang dat de ondernemer meegaat met nieuwe ontwikkelingen. Dierenwelzijn en verbeterde huisvesting, als wens van de externe omgeving, is onderdeel van de beoordeling door Rabobank.

Rabobank is bovendien sterk betrokken bij activiteiten in de sector voor verbetering van dierenwelzijn en biedt varkenshouders een workshop aan waarin dierenwelzijn en huisvesting uitgebreid aan bod komen. Hoewel geen heel specifieke eisen ten aanzien van huisvesting worden gesteld, kunnen varkenshouders wel gunstiger leningen krijgen voor duurzame en innovatieve projecten of bedrijfsplannen (de Stimuleringslening). De Verplaatsingslening kan ook stimulerend werken, claimt Rabobank, omdat bij nieuwbouw de huisvesting ook wordt verbeterd. Varkenshouders die investeren in verbetering van het dierenwelzijn wordt niet consequent een lagere rente geboden. Maar hoe de ondernemer omgaat met duurzaamheid is wel onderdeel van de risico-inschatting door Rabobank, waarop het rentepercentage wordt gebaseerd.

Rabobank kan echter niet aantonen dat ze een significant deel van de klanten heeft helpen overstappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden en maakt daarover geen harde afspraken met varkenshouders. Daarom ontvangt de bank een score 3.

De beleggingsfondsen van dochterbedrijf Robeco hebben aandelen in een aantal beursgenoteerde varkenshouderijbedrijven. Er is geen informatie aangeleverd over de activiteiten richting die bedrijven en daarom krijgt Rabobank hiervoor een score 1.

3.2.9 SNS Reaal (excl. ASN Bank)

Indicator	Beleggingen voor eigen rekening & Kredietverlening	Vermogensbeheer voor derden
De financiële instelling heeft een of meerdere investering(en) gedaan in varkenshouderijbedrijven.	Ja.	Ja.
De financiële instelling heeft relevant beleid voor dierenwelzijn in de vleesverwerkende industrie.	Ja. Veehouders moeten voldoen aan de eisen voor een diervriendelijke productie of binnen een redelijke termijn willen omschakelen naar diervriendelijke productie	Nee. SNS AM is bereid hierover met de initiatiefnemers van de EB in gesprek te gaan.
De financiële instelling voert incidenteel gesprekken met individuele bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden hanteren.	Nee. Nieuwe aanvragen van bestaande klanten en nieuwe klanten moeten wel voldoen aan kredietbeleid maar SNS Bank gaat niet pro-actief in overleg met die klanten om hen te helpen omschakelen.	Nee.
De financiële instelling heeft intensief engagement traject met bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden hanteren. Bijvoorbeeld: stemmen op aandeelhoudersvergaderingen, brieven, telefoontjes, gesprekken, frequentie, collectieve dialoog, via bureau of vermogensbeheerder, beëindigen cliëntrelatie.	Nee. Bestaande contracten worden gerespecteerd.	Nee.
De financiële instelling heeft (significant deel of alle) bedrijven waarin het investeert	Nee.	Nee.

Indicator	Beleggingen voor eigen rekening & Kredietverlening	Vermogensbeheer voor derden
helpen overstappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden.		
De financiële instelling biedt stimulerende maatregelen zoals gunstige financieringsvoorwaarden.	Nee. Financiering van landbouw en veeteeltbedrijven is geen kernactiviteit van SNS Bank. Bedoeling is om de portfolio af te bouwen.	N.v.t.
De financiële instelling heeft afspraken met duidelijk tijdspad gemaakt met bedrijven die gaan overstappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden.	Nee.	Nee
De financiële instelling investeert niet in bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden voor varkens hanteren vanwege haar beleid.	Nee.	Nee.
Score:	1	1

Alleen klanten die een verlenging of een nieuw krediet aanvragen en nieuwe klanten moeten voldoen aan het kredietbeleid van SNS Bank waarin staat dat veehouders moeten voldoen aan eisen voor een diervriendelijke productie of binnen een redelijke termijn moeten omschakelen naar diervriendelijke productie. Bestaande contracten met varkenshouders die beperkende huisvestingsmethoden hanteren worden gerespecteerd. Omdat SNS Bank haar portfolio in de landsbouwsector wil afbouwen gaat zij niet actief in dialoog met die klanten om ze te helpen omschakelen. SNS Bank krijgt een score 1 voor kredietverlening.

Dochterbedrijven van SNS Reaal beheren beleggingsfondsen die beleggen in aandelen van buitenlandse varkenshouderijbedrijven. Omdat dierenwelzijn niet in het beleggingsbeleid is opgenomen is er geen engagement met deze varkenshouderijbedrijven. SNS Reaal ontvangt daarom een score 1 voor vermogensbeheer.

3.2.10 Triodos Bank

Indicator	Beleggingen voor eigen rekening & Kredietverlening	Vermogensbeheer voor derden
De financiële instelling heeft een of meerdere investering(en) gedaan in varkenshouderijbedrijven.	Ja.	Nee.
De financiële instelling heeft relevant beleid voor dierenwelzijn in de vleesverwerkende industrie.	Ja. Alleen biologische varkenshouderijbedrijven komen in aanmerking. Veehouders die willen omschakelen naar het biologische veehouderijsysteem moeten zich reeds hebben aangemeld bij SKAL.	Ja. Intensieve veehouderij, haar toeleveranciers en bedrijven die geen welzijnseisen stellen aan producenten van dierlijke producten zijn uitgesloten van het beleggingsuniversum.
De financiële instelling voert incidenteel gesprekken met individuele bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden hanteren.	N.v.t.	N.v.t.
De financiële instelling heeft intensief	N.v.t.	N.v.t.

Indicator	Beleggingen voor eigen rekening & Kredietverlening	Vermogensbeheer voor derden
engagement traject met bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden hanteren. Bijvoorbeeld: stemmen op aandeelhoudersvergaderingen, brieven, telefoontjes, gesprekken, frequentie, collectieve dialoog, via bureau of vermogensbeheerder, beëindigen cliëntrelatie.		
De financiële instelling heeft (significant deel of alle) bedrijven waarin het investeert helpen overstappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden.	N.v.t.	N.v.t.
De financiële instelling biedt stimulerende maatregelen zoals gunstige financieringsvoorwaarden.	N.v.t.	N.v.t.
De financiële instelling heeft afspraken met duidelijk tijdpad gemaakt met bedrijven die gaan overstappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden.	N.v.t.	N.v.t.
De financiële instelling investeert niet in bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden voor varkens hanteren vanwege haar beleid.	Ja.	Ja.
Score:	5	5

Zowel voor kredietverlening als beleggingen geldt dat Triodos Bank niet in varkenshouderijbedrijven met beperkende huisvestingsmethoden investeert vanwege haar duurzaamheidsbeleid. Triodos Bank financiert alleen biologische varkenshouders. Beursgenoteerde varkenshouderijbedrijven met beperkende huisvestingsmethoden worden uitgesloten uit het beleggingsuniversum. Triodos Bank krijgt een score van 5 voor vermogensbeheer én voor kredietverlening en beleggingen voor eigen rekening.

3.2.11 Van Lanschot Bankiers

Indicator	Beleggingen voor eigen rekening & Kredietverlening	Vermogensbeheer voor derden
De financiële instelling heeft een of meerdere investering(en) gedaan in varkenshouderijbedrijven.	Nee.	Nee.
De financiële instelling heeft relevant beleid voor dierenwelzijn in de vleesverwerkende industrie.	Nee.	Nee.
De financiële instelling voert incidenteel gesprekken met individuele bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden hanteren.	N.v.t.	N.v.t.
De financiële instelling heeft intensief engagement traject met bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden hanteren. Bijvoorbeeld: stemmen op aandeelhoudersvergaderingen, brieven, telefoontjes, gesprekken, frequentie, collectieve dialoog, via bureau of vermogensbeheerder, beëindigen cliëntrelatie.	N.v.t.	N.v.t.

Indicator	Beleggingen voor eigen rekening & Kredietverlening	Vermogensbeheer voor derden
De financiële instelling heeft (significant deel of alle) bedrijven waarin het investeert helpen overstappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden.	N.v.t.	N.v.t.
De financiële instelling biedt stimulerende maatregelen zoals gunstige financieringsvoorwaarden.	N.v.t.	N.v.t.
De financiële instelling heeft afspraken met duidelijk tijdspad gemaakt met bedrijven die gaan overstappen op diervriendelijke huisvestingsmethoden.	N.v.t.	N.v.t.
De financiële instelling investeert niet in bedrijven die beperkende huisvestingsmethoden voor varkens hanteren vanwege haar beleid.	Nee.	Nee.
Score:	Niet actief	Niet actief

Van Lanschot Bankiers heeft geen beleggingen in en verstrekt geen kredieten aan varkenshouderijbedrijven. Daarom scoort de bank niet actief op beide onderdelen.

3.3 Overzicht scores

Tabel 6 geeft een overzicht van de beleidscores die de verschillende bankgroepen in de laatste update van de Eerlijke Bankwijzer (juni 2011) hebben gekregen en van de praktijkcores die ze in dit praktijkonderzoek hebben gekregen.

Tabel 6 Banken, dierenwelzijn en varkenshouderij: beleid en praktijk

Bank	Beleidscore Dierenwelzijn	Beleidscore Landbouw	Praktijkscore Varkenshouderij	
			Beleggingen voor eigen rekening & Kredietverlening	Vermogensbeheer voor derden
ABN Amro	2	4	3	n.a.
AEGON	2	n.a.	n.a.	1
ASN Bank	4	5	5	5
Delta Lloyd	1	n.a.	1	1
Friesland Bank	2	2	3	1
ING	2	4	3	1
NIBC	2	3	n.a.	n.a.
Rabobank Groep	2	4	3	1
SNS Reaal (excl. ASN Bank)	4	4	1	1
Triodos Bank	4	5	5	5
Van Lanschot Bankiers	2	n.a.	n.a.	n.a.

Legenda:

1 = slecht;
2 = onvoldoende;
3 = matig;
4 = voldoende;
5 = goed.
n.a. = niet actief op dit gebied

Hoofdstuk 4 Analyse

4.1 Investerings in de varkenshouderij

4.1.1 Kredietverlening aan Nederlandse varkenshouders

Zes van de onderzochte 11 bankgroepen verstrekken leningen en andere kredieten aan varkenshouders, voornamelijk binnen Nederland. De markt voor kredietverlening aan de landbouwsector in Nederland is vrijwel volledig in handen van drie banken. De marktverdeling op de varkenshouderijmarkt zou ongeveer gelijk zijn aan de marktverdeling binnen de gehele landbouwsector. Rabobank is de grootste speler met 84%. Daarna volgen ABN AMRO (8 à 9%) en ING Bank (met 5 à 6%). De resterende 1 à 2% is verdeeld tussen SNS Bank, Friesland Bank en Triodos Bank. ABN AMRO heeft een deel van zijn portefeuille in de landbouwsector moeten inleveren met de verkoop van bedrijfsonderdeel Hollandsche Bank Unie in 2010 aan Deutsche Bank. Deze bank speelt dus ook nog een rol op de Nederlandse markt voor landbouwkredieten.

ABN AMRO, Friesland Bank, ING Bank en Rabobank hebben allemaal klanten met beperkte huisvestingsmethoden, maar ook varkenshouders met 1 of 2 sterren van het Beter Leven kenmerk. ING heeft ook klanten met Milieukeur of SPF, terwijl ABN AMRO, Friesland Bank, Triodos Bank en Rabobank (ook) biologische varkenshouderijen in de boeken hebben.

Vier andere bankgroepen - AEGON, Delta Lloyd, NIBC en Van Lanschot Bankiers - verstrekken geen kredieten aan varkenshouders en zijn dan ook niet van plan. ASN Bank is wel bereid om kredieten in deze sector te verstrekken, mits de bedrijven voldoen aan de ASN duurzaamheidscriteria.

4.1.2 Beleggingen in varkenshouderijbedrijven

Zes van de 11 bankgroepen investeren in aandelen van beursgenoteerde buitenlandse varkenshouderijbedrijven (AEGON, Delta Lloyd, Friesland Bank, ING, Rabobank Groep en SNS Reaal). In de meeste gevallen gaat het hierbij om investeringen door beleggingsfondsen die door (dochtermaatschappijen van) de bankgroepen beheerd worden.

Twee bankgroepen (ASN Bank en Triodos) beleggen vanwege hun duurzaamheidsbeleid niet in deze bedrijven en twee anderen (NIBC en Van Lanschot Bankiers) beleggen om andere redenen niet in deze sector.

4.1.3 Samenvatting

Wanneer zowel naar kredietverlening als naar beleggingen wordt gekeken, investeren van de 11 bankgroepen die in de Eerlijke Bankwijzer worden onderzocht er 9 in de varkenshouderij. In de paragrafen 4.2 tot en met 4.6 wordt eerst ingegaan op hoe de banken die als kredietverstrekker actief zijn hun duurzaamheidsbeleid implementeren in hun besluitvormingsprocessen. In paragraaf 4.7 wordt vervolgens ingegaan op hoe de banken die in deze sector beleggen omgaan met beleggingen in beursgenoteerde varkenshouderijen.

4.2 Criteria voor nieuwe leningen

De zeven bankgroepen die leningen en kredieten aan de varkenshouderijsector willen verlenen, hebben dierenwelzijnseisen in hun kredietbeleid opgenomen. ASN Bank, Friesland Bank, Rabobank, SNS Reaal en Triodos Bank geven daarbij expliciet aandacht aan de veehouderij en/of dierenhuisvesting. De andere twee, ABN AMRO en ING Bank, hebben alleen algemene uitgangspunten op het gebied van dierenwelzijn geformuleerd.

De medewerkers van ING Bank en ABN AMRO die een kredietaanvraag van varkenshouders beoordelen nemen als uitgangspunt dat varkenshouders aan wettelijke eisen voor huisvesting en dierenwelzijn moeten voldoen. Omdat de banken verwachten dat die eisen in de toekomst zullen worden veranderd willen ze dat varkenshouders daar al rekening mee houden. ABN AMRO heeft dit opgenomen in een interne notitie voor de beoordeling van kredietaanvragen van varkenshouders. Bij de waardebeoordeling van het bedrijf wordt onder andere gelet op de mate waarin het bedrijf voldoet aan de wettelijke welzijnseisen in 2013, die qua oppervlakte-eisen nog altijd lager liggen dan standaarden zoals Beter Leven, Milieukeur en de biologische landbouw.

ING Bank maakt duidelijk dat het achterliggende doel van de bank ook niet is om de gehele portefeuille naar meer diervriendelijke stalconcepten over te laten gaan, maar om het onderwerp bespreekbaar te maken en de ondernemers bij wie dat past te begeleiden.

Friesland Bank heeft in haar beleid opgenomen dat zeer beperkende huisvestingsmethoden (bijvoorbeeld voerligboxen voor zeugen) worden uitgesloten. Megastallen met 7.500 vleesvarkens of 1.200 fokzeugen en megabedrijven met 12.500 vleesvarkens of 2.000 fokzeugen komen niet voor financiering in aanmerking. Van bestaande bedrijven wordt in beeld gebracht hoe de huisvesting is geregeld en welke actie wordt ondernomen om te komen tot verbetering van het welzijn.

Rabobank stimuleert klanten de *Good Practice Note: Animal Welfare in Livestock Operations* van de IFC na te leven. Hierin zijn ook richtlijnen voor huisvesting opgenomen. Rabobank "ondersteunt initiatieven van bedrijven ter verbetering van de stalsystemen". Een "degelijk stalsysteem komt tegemoet aan de gedragsbehoeften van de dieren met betrekking tot beweging, functionele gebieden, omgevingsverrijking en zowel rustgewoontes als sociale gewoontes."

SNS Reaal heeft haar beleid voor de landbouwsector ongeveer een jaar geleden aangescherpt en eist dat nieuwe klanten milieu- of welzijnskeurmerken hebben. Tegelijkertijd bouwt de financiële instelling haar activiteiten in de sector af. Bestaande contracten, vooral hypothecaire financieringen, worden gerespecteerd. Beperkende huisvestingsmethoden van de huidige klanten zijn geen aanleiding om gesprekken te voeren en die bedrijven te stimuleren hun huisvestingsmethoden te verbeteren. Gezien haar expertise en portfolio richt SNS Bank zich eerder op andere sectoren. Alleen als er misstanden zijn, waarbij wettelijke eisen worden overtreden, zal de bank contact opnemen met de klant en die daarop wijzen. Klanten die een aanvraag doen voor verlenging van een bestaande lening of voor een aanvullende lening en nieuwe klanten moeten voldoen aan het beleid. De bank zal dan ook meedenken hoe de klant daaraan kan voldoen, maar verwacht dat klanten met nieuwe plannen voor hun bedrijf naar een andere bank gaan die kennis heeft van de sector.

ASN Bank en Triodos Bank hebben vanwege hun beleid geen bedrijven met beperkende huisvesting gefinancierd. ASN Bank zegt nog geen enkele kredietaanvraag te hebben gehad die aan de duurzaamheidscriteria van de bank voldeed. Triodos financiert alleen biologische varkenshouders of varkenshouders die aangegeven hebben dat ze willen doen en zich daarvoor hebben aangemeld bij SKAL.

Hoewel Triodos Bank en ASN Bank vanwege hun beleid niet investeren in reguliere varkenshouderijen is de onderliggende reden daarvoor toch heel verschillend. Terwijl Triodos biologische varkenshouders wel financiert, indien aangemeld bij SKAL, is ASN Bank daar terughoudend in. Dit komt doordat ze de sector als geheel niet duurzaam vindt. In theorie zou de varkenshouderij duurzaam kunnen worden maar heeft de sector tot op heden weinig interessante, innovatieve en echt duurzame ontwikkelingen laten zien die geschikt zijn voor investering. In de maatschappij loopt tegelijkertijd een discussie over wat een duurzame veehouderij precies is. Bij het Rondeel-ei bijvoorbeeld zijn nog steeds veel voor- én tegenstanders. Ondanks de negatieve reacties op het concept van een megastal kan dit het dierenwelzijn misschien wel enorm verbeteren. ASN Bank vindt dat er nog niet genoeg informatie beschikbaar is om daarover een positie in te nemen. Zij verwacht tevens dat banken als Rabobank en Triodos Bank in deze sector meer een verschil kunnen maken.

4.3 Analyse van de varkenshouderijsector

De belangrijkste kredietverstrekende banken - ABN AMRO, Friesland Bank, ING Bank en Rabobank - delen grotendeels dezelfde analyse van de huidige marktomstandigheden in de Nederlandse varkenshouderij en de mogelijkheden om dierenwelzijn te verbeteren. Die analyse komt er op neer dat varkenshouders veel zouden moeten investeren om dierenwelzijn verder te verbeteren, wat bij de huidige vraag naar diervriendelijk vlees niet terug te verdienen valt. Voor de varkenshouders noch voor de banken is het daarom verstandig om nu in deze omschakeling te investeren. Dat maakt de banken zeer terughoudend bij de verstrekking van kredieten.

Van potentiële biologische varkenshouders eisen de banken een overeenkomst met slaggers van de Groene Weg, als afzetgarantie. En volgens de banken zouden verschillende van 'hun' varkenshouders graag met de biologische methode willen werken maar krijgen ze geen contract met de Groene Weg omdat er geen markt is: er zouden wachtlijsten zijn. Volgens de banken ligt de sleutel tot verbetering van huisvesting en dierenwelzijn in het algemeen bij de consument en de retailbedrijven. De vraag naar diervriendelijker producten moet eerst omhoog, evenals de bereidheid van de consument om een hogere prijs te betalen.

Wat opvalt is dat deze analyse heel zwart-wit wordt gemaakt, door de traditionele varkenshouderij te vergelijken met de biologische varkenshouderij. De investeringskosten en terugverdiendtijden die nodig zijn voor een overstap naar een tussensegment (Beter Leven kenmerk met 1 of 2 sterren of Milieukeur), worden nauwelijks in de analyse betrokken. Desgevraagd geven de banken wel aan dat die investeringskosten veel beperkter zijn. Anderzijds blijkt dat consumenten wel bereid zijn een iets hogere prijs te betalen voor vlees uit tussensegmenten. De terugverdiendtijd van deze omschakeling is daarom mogelijk wel acceptabel.

Toch besteden banken niet zoveel aandacht aan deze concepten. Mogelijk speelt daarbij een rol dat voor een omschakeling naar een tussensegment een varkenshouder vaak geen extra krediet nodig heeft, zodat die omschakeling voor een bank in commerciële zin niet erg interessant is. Wel wordt er met varkenshouders tijdens de (jaarlijkse) revisie en bij de aanvraag voor een nieuw krediet over gesproken, maar vooral "met ondernemers bij wie zo'n concept goed zou passen", zegt onder andere ING. ABN AMRO houdt haar klanten voor dat het verbeteren van dierenwelzijn op de langere termijn een beter positie op de markt geeft en een hogere opbrengstprijs oplevert. Daarom moedigt de bank haar klanten aan daarin steeds kleine stappen te zetten op het moment dat dit financieel haalbaar is.

4.4 Engagement met individuele varkenshouders

ABN AMRO, Friesland Bank, ING Bank en Rabobank geven aan vaak en regelmatig contact te hebben met varkenshouders aan wie zij een krediet verstrekt hebben. Nieuwe varkenshouders die een aanvraag voor bedrijfsfinanciering doen krijgen standaard een bedrijfsbezoek van een account- of relatiemanager die onderdeel zijn van gespecialiseerde 'agri-teams'. Doordat de wettelijke eisen aan veehouders, ook op het gebied van huisvesting, in de toekomst hoger zullen liggen, proberen de banken daarop in te spelen. Zowel de huidige situatie als de toekomstplannen voor het bedrijf worden besproken. Nieuwe, meer diervriendelijke varkenshouderijsystemen en bijbehorende afzetkanalen worden daartoe ook onderzocht en de gevolgen voor de klant berekend. Als er een economisch haalbaar bedrijfsplan voor het bouwen van nieuwe huisvesting of het omschakelen naar een nieuw concept ligt, zijn banken in principe bereid de varkenshouder hiervoor een krediet te bieden.

Echter, geen van deze banken durft, kan of wil beweren dat door haar inspanningen een aantal klanten is overgestapt op meer diervriendelijker huisvesting. Enerzijds komt dit voort uit terechte bescheidenheid: er spelen meer factoren bij die overstap een rol (afzetkanalen, andere ketenpartijen, ruimte, huidige situatie) en "uiteindelijk is het de ondernemer die beslist." Ook past het niet bij elke varkenshouder: met name biologisch boeren vergt een geheel andere denkwijze.

Anderzijds kunnen banken ook geen documentatie overhandigen waaruit hun betrokkenheid bij die overstap blijkt. Gespreksnotities worden niet gemaakt en afspraken worden niet vastgelegd in de overeenkomsten. In welke mate banken aandringen op een overstap naar meer diervriendelijke huisvestingsystemen blijft daardoor onduidelijk.

4.5 Engagement met de sector

In de analyse van de betrokken banken is de overstap naar diervriendelijk produceren alleen mogelijk als de vraag naar diervriendelijker producten omhoog gaat, evenals de bereidheid van de consument om een hogere prijs te betalen. Varkenshouders krijgen een te lage prijs voor de investeringen die nodig zijn om dierenwelzijn verder te verbeteren (zie paragraaf 4.3). Door communicatie met andere ketenspelers in de vleesproductie hopen de banken invloed uit te oefenen op de markt. Omdat voerforlichters en veeartsen regelmatig bij varkenshouderijen komen, spreken banken bijvoorbeeld tijdens bijeenkomsten van de brancheorganisaties van deze beroepsgroepen over het belang van dierenwelzijn. Belangrijke ketenspelers als Vion Food Group en Ahold worden opgeroepen om gezamenlijk verbeteringen door te voeren.

ABN AMRO en Rabobank publiceren rapporten over de sector waarin dierenwelzijn wordt aangestipt. Zo is dierenwelzijn, en vooral diergezondheid, een belangrijke voorwaarde die voor het behoud van de positie van het Nederlandse varkensvlees cruciaal zal blijken, aldus het rapport *Varkenshouderij, streven naar gezonde balans* van de ABN AMRO over de sector. Dit rapport wordt onder andere gebruikt voor de kennisontwikkeling van haar eigen medewerkers.

ABN AMRO, ING en Rabobank organiseren bijeenkomsten voor klanten. De Ronde Tafel Bijeenkomsten met veehouders en een sector specialist van ING gaan over uiteenlopende onderwerpen in de sector. ABN AMRO bespreekt de sectorrapporten met klanten tijdens bijeenkomsten met de sectorspecialist. Zo is ook het eerder genoemde rapport over de varkenshouderij gepresenteerd op verschillende kantoren in het land. Geschat wordt dat er het afgelopen jaar in totaal ongeveer 300-350 varkenshouders bij die bijeenkomsten zijn geweest.

Rabobank heeft een groot project opgezet om met minstens 1000 varkenshouders in Nederland te praten over de dilemma's van varkenshouders zoals dierenwelzijn, antibiotica gebruik en weerstand van de lokale bevolking tegen megabedrijven. De bank toonde filmmateriaal dat hiervoor gebruikt wordt tijdens het interview. De workshop *Voer voor varkenshouders* duurt 2 dagen en wordt gehouden met varkenshouders uit de regio onder leiding van de lokale accountmanager.

Daarnaast is de Rabobank betrokken bij de Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij, Task Force biologische veehouderij en het Beter Leven kenmerk. Ook geeft Rabobank financiële steun aan de projecten Comfort-Class-stallen en Varkansen. ABN AMRO bood sponsoring aan een proef van een Welzwijn-houderij in Dalfsen. Samen met de Rabobank heeft de Friesland Bank structureel contact met de provincie Friesland over het toepassen van dierenwelzijn in beleid en financiering.

4.6 Stimulerende maatregelen

Hoewel de in paragraaf 4.5 genoemde sectorinitiatieven lovenswaardig zijn, zegt het weinig over de werkwijze van de banken om individuele varkenshouders te helpen over te stappen op diervriendelijker huisvestingsmethoden. Dit onderzoek vroeg in het bijzonder naar het aanbieden van gunstige financieringsvoorwaarden voor veehouders die willen omschakelen.

Friesland Bank en ING Bank bieden op dit moment nog groenfinanciering aan op basis van de fiscale Regeling Groenprojecten 2010 (zie 1.2.3) hoewel de regeling in 2014 wordt beëindigd. Varkenshouders hebben hier overigens nog geen gebruik van gemaakt. Rabobank en ABN AMRO hebben in het verleden de regeling gebruikt voor de financiering van biologische landbouw, maar bieden nu geen nieuwe groenfinancieringen meer aan. De lopende kredieten op basis van die regeling zullen worden gerespecteerd. Onder andere Rabobank pleitte er eerder voor om andere welzijns- en milieuvriendelijke houderijsystemen in de groenfinanciering op te nemen om duurzaamheid in de veehouderij te stimuleren.

In de *Rabobank Position Paper Veehouderij* en op de website worden een aantal producten genoemd voor veehouders die een alternatief bedrijfsplan hebben. Zo is er bijvoorbeeld het Verplaatsingspakket, voor veehouders die omwille van de ruimte moeten uitwijken naar een andere locatie. Omdat nieuwbouw aanleiding geeft voor verbeterde huisvesting ziet Rabobank dit ook als een stimulerende maatregel. De Stimuleringslening is er "voor vernieuwende agrarische ondernemers die investeren in innovatie, schaalvergroting en/of duurzaamheid." De criteria en voorwaarden voor deze lening kunnen ook verbeteringen ten aanzien van huisvesting omvatten. Bij Rabobank is duurzaamheid tevens onderdeel van de risico-inschatting die bepalend is voor het rentepercentage van een financiering.

Friesland Bank geeft aan dat een accountmanager een marge heeft om af te wijken van de rentetarieven en die zou kunnen inzetten voor een veehouder met een bedrijfsplan waarin de huisvesting verbeterd wordt. Er zijn geen specifieke voorwaarden, bijvoorbeeld in lijn met het beleid van de Friesland Bank, aan verbonden.

4.7 Beleggingen

Van de 11 onderzochte bankgroepen, investeren er 6 in aandelen van buitenlandse beursgenoteerde varkenshouderijbedrijven die beperkende huisvestingsystemen hanteren (zie 3.1). Twee bankgroepen (ASN Bank en Triodos Bank) beleggen vanwege hun duurzaamheidsbeleid niet in deze bedrijven en twee anderen (NIBC en Van Lanschot Bankiers) beleggen om andere redenen niet in deze sector.

Van de 6 bankgroepen die hebben geïnvesteerd in aandelen van beursgenoteerde buitenlandse varkenshouderijbedrijven, hebben er 4 geen engagementtrajecten ontwikkeld om die bedrijven te stimuleren betere huisvesting voor varkens te verzorgen (AEGON, Delta Lloyd, Friesland Bank en SNS Reaal). De reden hiervoor is dat criteria voor dierenwelzijn in de veehouderij niet in hun duurzame beleggingsbeleid zijn opgenomen. Van ING en Rabobank is niet bekend of zij engagement met deze varkenshouderijen voeren, omdat zij over hun beleggingen in deze sector geen informatie wilden verstrekken.

SNS Reaal gaf als reactie op het onderzoek aan dat ze graag met de initiatiefnemers van de Eerlijke Bankwijzer in gesprek wil gaan om de mogelijkheden voor het aanpassen van haar beleggingsbeleid op dit punt te onderzoeken.

AEGON en Delta Lloyd verwachten niet dat dierenwelzijn en huisvesting in de veehouderij en voedingssector op korte termijn prioriteit krijgt binnen hun organisaties. Een dilemma van AEGON is dat dierenwelzijn niet als uitsluitingscriterium in het beleid kan worden opgenomen (dat doen ze tot nu toe alleen voor wapens) en dat engagement alleen wordt ingezet voor onderwerpen zoals mensenrechten.

Friesland Bank heeft haar dierenwelzijnsriteria niet geïmplementeerd in het selectieproces voor beleggingen. Optimix (de vermogensbeheerder waarin Friesland Bank sinds december 2010 een meerderheidsbelang heeft) screent haar portfolio op basis van de UN Global Compact principes, waar dierenwelzijn niet tussen staat. Bij het herzien van het beleggingsbeleid zal Friesland Bank het thema dierenwelzijn expliciet laten opnemen zodat daarop ook gescreend kan worden.

4.8 Conclusie en aanbevelingen

4.8.1 Conclusies kredietverlening

Zes banken verstrekken kredieten aan varkenshouders en één bank (ASN Bank) staat hier voor open. Van deze zeven banken, financieren ASN Bank en Triodos Bank vanwege hun beleid geen varkenshouders met beperkende huisvesting. Om die reden krijgen Triodos Bank en ASN Bank een 5.

SNS Bank heeft nog wel klanten in de varkenshouderijsector wiens huisvestingsmethoden verbeterd kunnen worden, maar omdat SNS Reaal niet meer in deze sector actief wil zijn gaat zij niet in gesprek met deze bedrijven. Om die reden krijgt SNS Reaal een score 1.

De banken die het meest actief zijn in de kredietverlening aan varkenshouders (ABN AMRO, Friesland Bank, ING Bank en Rabobank) hebben allen varkenshouders met beperkende huisvesting onder hun klanten. Zij voeren ook allemaal gesprekken met varkenshouders. Deze banken hanteren de Nederlandse wet- en regelgeving als uitgangspunt bij de keuze of varkenshouders financiering wordt geboden, hoewel deze wettelijke minimumnormen door de Dierenbescherming als beperkende huisvesting worden gedefinieerd. Zolang varkenshouders aan deze wettelijke eisen voldoen zien banken geen bezwaar, tenzij er sprake is van grove misstanden en overtredingen.

Wel stimuleren de banken dat varkenshouderijbedrijven zich aanpassen aan toekomstige wettelijke eisen op het gebied van huisvesting, mede om ervoor te zorgen dat het bedrijf blijft bestaan. Huisvesting is daarom een veel besproken onderdeel van het bedrijfsplan dat een varkenshouder moet overleggen bij een kredietaanvraag. Een varkenshouder die een nieuwe stal wil bouwen wordt dus geadviseerd dit te doen volgens “bovenwettelijke normen”. Wat dit in de praktijk betekent wordt echter niet duidelijk omdat de banken geen voorbeelden overhandigen van veehouders waarmee dergelijke afspraken zijn gemaakt. Geen enkele bank geeft aan dat door een succesvol engagementtraject en/of andere stimulerende maatregelen een significant deel van de varkenshouders die het financiert zijn overgestapt op diervriendelijker huisvestingsmethoden. Geen van deze banken komt voor een score 4 in aanmerking.

Twee banken, Friesland Bank en ING Bank, bieden echter wel een vorm van stimulering - de Groenfinanciering - aan varkenshouders die willen overstappen op diervriendelijker huisvestingsmethoden. Dit is een financiering tegen aantrekkelijke voorwaarden, die door de overheid wordt mogelijk gemaakt door een fiscale maatregel (zie paragraaf 1.2.3). Om deze reden krijgen deze twee banken een score 3.

Hoewel ABN AMRO nu geen groenfinanciering meer aanbiedt en geen alternatieve gunstige financieringsvoorwaarden heeft, maakte zij in het verleden gebruik van de Regeling groenprojecten voor varkenshouders die willen omschakelen naar biologisch. ABN AMRO voert gesprekken met varkenshouders en andere ketenspelers op sectorniveau, onder andere middels klantbijeenkomsten waar het rapport *Varkenshouderij, streven naar gezonde balans* wordt gepresenteerd en door eenmalige sponsoring van een innovatieve varkenshouderij. ABN AMRO krijgt daarom een score 3.

Ook Rabobank heeft in het verleden de Groenfinanciering aan varkenshouders aangeboden, en doet dat nu niet meer door het overheidsbesluit om de regeling af te bouwen. Wel biedt zij andere stimulerende maatregelen voor varkenshouders die over willen stappen (de Verplaatsingslening en de Stimuleringsregeling) en voert tamelijk intensief engagement met de gehele sector over het thema dierenwelzijn en huisvesting door het aanbieden van workshops aan grote aantallen varkenshouders. Rabobank krijgt daarom een score 3.

4.8.2 Conclusies beleggingen

Triodos Bank en ASN Bank beleggen op basis van hun beleid niet in varkenshouderijbedrijven met beperkende huisvestingsmethoden en krijgen daarom een score 5.

ABN AMRO, NIBC en Van Lanschot Bankiers zijn om andere redenen niet actief in deze sector of hebben op dit moment geen posities in varkenshouderijbedrijven en scoren daarom ‘niet actief’.

De zes overige financiële instellingen beleggen in varkenshouderijbedrijven met beperkende huisvestingsmethoden. Vier van deze voeren geen engagement en van de overige twee is dat niet bekend. Al deze financiële instellingen krijgen daarom een score 1 voor hun vermogensbeheeractiviteiten.

Geconcludeerd mag worden dat dierenwelzijn in de landbouw- en voedingssector bij vermogensbeheer dus nauwelijks meegenomen wordt in de overwegingen om te beleggen en dialoog met bedrijven te voeren. Twee financiële instellingen - SNS Reaal en Friesland Bank - hebben echter, naar aanleiding van dit onderzoek, aangegeven dierenwelzijneisen in hun beleggingsbeleid te willen integreren.

4.8.3 Aanbevelingen

Dit onderzoek maakt duidelijk dat Nederlandse bankgroepen nog belangrijke stappen kunnen zetten om dierenwelzijnseisen te implementeren in hun kredietverlenings- en beleggingsprocessen ten aanzien van investeringen in de landbouwsector. We doen de volgende aanbevelingen:

- De bankgroepen die geen dierenwelzijnseisen in hun kredietverlenings- en beleggingsbeleid hebben opgenomen, of alleen algemene uitgangspunten die niet specifiek gelden voor de landbouwsector, zouden duidelijke voorwaarden in hun beleid moeten opnemen. Deze voorwaarden zouden duidelijk moeten maken welke huisvestingsnormen de bank nu als minimumvoorwaarde voor investeringen ziet en naar welke huisvestingsnormen de bank op korte termijn wil toewerken. Deze normen zouden hoger moeten liggen dan de huidige, of de op korte termijn te verwachten, wettelijke normen als de bank zijn streven naar duurzaamheid serieus neemt. Uiteraard mag een bank van zijn klanten verlangen dat ze zich aan de wet houden, maar om geloofwaardig te streven naar een duurzame varkenshouderij moet de bank de lat hoger leggen.
- Op basis van de geformuleerde minimumnormen zou de bank vervolgens een visie op de veehouderijsector moeten formuleren. In kaart zou moeten worden gebracht hoe de klanten van de bank zo goed mogelijk geholpen en gestimuleerd kunnen worden om over te stappen op minder beperkende vormen van huisvesting, welke belemmeringen uit de weg genomen zouden moeten worden en welke acties - richting hun klanten, andere ketenspelers, de overheid - de bank dus zou moeten ondernemen.
- Banken zouden meer aandacht moeten hebben voor de specifieke behoeften van varkenshouders die willen overstappen naar een concept uit het zogenaamde tussensegment. Ook al leidt dit niet tot nieuwe kredieten, zouden banken dit toch moeten stimuleren. Er is verder onderzoek nodig naar de investeringskosten en terugverdientijden van een overstap naar het tussensegment. Op basis van dit onderzoek zouden banken specifieke stimuleringsregelingen moeten opzetten die het voor varkenshouders makkelijker maken om deze stap te nemen. Banken zouden ook hun kennis van de sector doelgerichter moeten inzetten om varkenshouders van dienst te zijn bij het bepalen van de (financiële) haalbaarheid van nieuwe plannen en het zoeken naar alternatieve financiering. Hun betrokkenheid bij innovatieve huisvestingssystemen en initiatieven voor diervriendelijker veehouderij kan hierbij effectief ingezet worden.
- Kredietverlenende banken zouden consequent afspraken met cliënten over dierenwelzijnseisen in kredietovereenkomsten moeten vastleggen. Met de cliënt kan bijvoorbeeld worden afgesproken welke stappen hij de komende jaren gaat nemen om het welzijn van zijn dieren te verbeteren. Zulke afspraken leggen sommige banken nu vast in hun relatiemanagementsysteem, maar het verdient grote voorkeur om ze ook in de kredietovereenkomst op te nemen. Zoals in eerdere praktijkonderzoeken ook al betoogd, worden op deze manier aan niet-financiële criteria even veel waarde gehecht als aan financiële criteria die de bank hanteert voor het verstrekken van financiering. Tevens geeft de bank een duidelijke boodschap af over wat ze belangrijk vindt: de bank kan immers de kredietovereenkomst opzeggen als mocht blijken dat de klant zich niet aan de afspraken houdt.

- Om de varkenshouderijsector te stimuleren bij het zoeken naar oplossingen voor de dierenwelzijns- (en milieu)problematiek zouden bankgroepen hun dialoog met de sector en alle betrokken ketenspelers moeten intensiveren. Tot op zekere hoogte is er al sprake van een dialoog tussen een aantal bankgroepen en de varkenssector, maar meer dan nu het geval is zou deze dialoog gericht moeten zijn op een zo snel mogelijke overstap op duurzame productie- en huisvestingsmethoden. Hoe de sector kan voldoen aan toekomstige wettelijke normen mag daarbij niet het belangrijkste gespreksonderwerp zijn, een verdergaande ambitie is noodzakelijk. Banken zouden daarbij ook hun relaties met grote ketenspelers in de voedingsindustrie en de retailsector sterker moeten aanspreken.
- De Regeling Groenprojecten is een interessante vorm van financiering voor varkenshouders, hoewel het alleen (potentiele) biologische varkenshouders voordelig krediet verschafte en het tussensegment er niet direct bij gebaat was. Doordat de overheid heeft besloten de heffingskorting voor deze regeling af te bouwen, valt deze belangrijke stimulerende maatregel grotendeels weg. Banken zouden nu hun verantwoordelijkheid moeten nemen en alternatieve financieringsproducten kunnen ontwikkelen die varkenshouders met plannen voor alternatieve huisvestingsystemen stimuleert deze ook daadwerkelijk te realiseren.
- Engagement met beursgenoteerde, buitenlandse varkenshouderijbedrijven zou moeten worden opgezet door de bankgroepen die in deze sector beleggen. Een noodzakelijke eerste stap daarvoor is dat criteria voor dierenwelzijn in de veehouderij expliciet worden opgenomen in het beleggingsbeleid. Vervolgens zou onderzocht moeten worden hoe beursgenoteerde varkenshouderijbedrijven met dierenwelzijnsnormen omgaan en zou op basis daarvan een engagement-plan moeten worden opgezet en geïmplementeerd.
- De hierboven genoemde aanbevelingen vragen inspanningen van bankgroepen. Sommige banken zullen hier tegenop zien, omdat hun betrokkenheid bij de varkenshouderijsector maar vrij beperkt is. Zoals in eerdere praktijkonderzoeken ook al betoogd, lijkt in dat geval lijkt een herbezinning wenselijk: hun klanten en het bredere publiek verwachten immers dat zij zich inspannen voor dierenwelzijnsnormen. Als een bank niet in staat is om dat te garanderen ten aanzien van zijn investeringen in een bepaalde sector, zoals de varkenshouderij, dan moet de bank overwegen of ze in die sector nog wel actief wil blijven.

SNS Bank heeft inmiddels besloten zich uit deze sector terug te trekken, een keuze die anderen ook zouden kunnen maken. Ten aanzien van de sectoren waarin de bank actief is mag immers een actieve betrokkenheid bij het oplossen van de duurzaamheidsvraagstukken in deze sector gevraagd worden. Kan of wil de bank dat niet opbrengen, dan zijn de belangen van de bank en de sector meer gediend bij een duidelijke keuze van de bank om niet in deze sector te investeren. In plaats daarvan kan de bank dan zijn aandacht richten op het zoeken naar oplossingen voor duurzaamheidsvraagstukken in andere sectoren, waar de bank wel een grote betrokkenheid bij heeft.

Bijlage 1 Buitenlandse varkenshouderijbedrijven

Naam	Land	ISIN code
Brasil Foods SA	Brazilië	US10552T1079
JBS SA	Brazilië	BRJBSSACNOR8
Marfrig Alimentos SA	Brazilië	US56656T1051
Maple Leaf Foods	Canada	CA5649051078
China Yurun Food Group Limited	China	BMG211591018
Henan Chuying Agro-pastoral Co. Ltd	China	CNE100000TM0
Hunan Dakang Pasture Farming Co. Ltd	China	CNE100000WV5
Hunan New Wellful Co. Ltd	China	CNE000001J27
Tianli Agritech Inc.	China	VGG8883T1049
Zhongpin	China	US98952K1079
Atria Plc	Finland	FI0009006548
Fukutome Meat Packers Ltd	Japan	JP3806600007
Hayashikane Sangyo Company Ltd	Japan	JP3772200006
Itoham Foods Inc.	Japan	JP3144400003
Nippon Meat Packers Inc.	Japan	JP3743000006
Prima Meat Packers Ltd	Japan	JP3833200003
Yonekyu Corporation	Japan	JP3959800008
Polski Koncern Mięsny Duda SA (Duda Group)	Polen	PLDUDA000016
Cherkizovo Group OJSC	Rusland	US68371H2094
Charoen Pokphand Foods Public Company Limited	Thailand	TH0101010Z14
Thai-Denmark Swine Breeder Public Company Limited	Thailand	TH0430010015
Cranswick Plc	Verenigd Koninkrijk	GB0002318888
AgFeed Industries Inc.	Verenigde Staten	US00846L1017
Bob Evans Farms, Inc.	Verenigde Staten	US0967611015
Charoen Pokphand Foods Plc	Verenigde Staten	US1609042072
Hormel Foods Corporation	Verenigde Staten	US4404521001
Seaboard Corporation	Verenigde Staten	US8115431079
Sen Yu International Holdings Inc.	Verenigde Staten	US8168571060
Smithfield Foods Inc.	Verenigde Staten	US8322481081
Tyson Foods Inc.	Verenigde Staten	US9024941034

Bijlage 2 Bronverwijzingen

- 1 PVE, "Varkenssector. Statistisch Jaarrapport 2010 Voorlopig", *Productschap Vee & Vlees*, Februari 2011.
- 2 PVE, "Varkenssector. Statistisch Jaarrapport 2010 Voorlopig", *Productschap Vee & Vlees*, Februari 2011.
- 3 PVE, "Vee, Vlees en Eieren in Nederland", *Productschappen Vee, Vlees en Eieren*, Mei 2011.
- 4 PVV, "Varkenssector. Statistisch Jaarrapport 2010 Voorlopig", *Productschap Vee & Vlees*, Februari 2011.
- 5 PVE, "Handelscijfers vee en vlees. Geheel 2008", *Productschappen Vee, Vlees en Eieren*, Zoetermeer, Juni 2009; PVE, "Vee, Vlees en Eieren in Nederland", *Productschappen Vee, Vlees en Eieren*, Mei 2011
- 6 PVE, "Varkenssector. Statistisch Jaarrapport 2010 Voorlopig", *Productschap Vee & Vlees*, Februari 2011.
- 7 PVE, "Varkenssector. Statistisch Jaarrapport 2010 Voorlopig", *Productschap Vee & Vlees*, Februari 2011.
- 8 Innofood, "Prijverschil gangbaar en biologische vlees kleiner, aanbod vleesvervangers groter", *Innofood*, 19 augustus 2010.
- 9 Varkens in Nood, "Supermarktmonitor Vlees en Vleesvervangers. Aanbiedingen", *Varkens in Nood*, nummer 5 - februari 2011.
- 10 EL&I, "Monitor Duurzaam Voedsel 2010", *Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie*, Mei 2011.
- 11 Europese Unie, "Richtlijn 98/58/EG van de Raad van 20 juli 1998 inzake de bescherming van voor landbouwdoeleinden gehouden dieren", *Europese Unie*, 8 augustus 1998.
- 12 Hoste, R., "Productiekosten van varkens. Resultaten van InterPig over 2009", *LEI / Wageningen UR*, Februari 2011.
- 13 Overheid, "Wet- en regelgeving. Varkensbesluit", *Website Overheid.nl*, laatst bezocht op 21 juni 2011.
- 14 Overheid, "Wet- en regelgeving. Varkensbesluit", *Website Overheid.nl*, laatst bezocht op 21 juni 2011.
- 15 Berg, B. van den, "Korte beschrijving van de gangbare varkenshouderij", *Dierenbescherming*, 13 juli 2009.
- 16 Tweede Kamer der Staten-Generaal, "Duurzaamheid intensieve veehouderij", *Brief van de Algemene Rekenkamer*, 12 juni 2008 (vergaderjaar 2007-2008, 31 478, nrs.1-2).
- 17 Tweede Kamer der Staten-Generaal, "Toekomst van de intensieve veehouderij", *Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij*, 20 juni 2003 (vergaderjaar 2002-2003, 28 973, nr.1).
- 18 WhatEls, Delwijnen, "Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij 2023", *Maatschap voor Communicatie*, 2011.
- 19 LNV e.a., "Convenant Marktontwikkeling Verduurzaming Dierlijke Producten (Tussensegmenten)", *Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit e.a. convenantpartijen*, 19 mei 2009; LNV e.a., "Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij", *Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit e.a. convenantpartijen*, 19 mei 2009.
- 20 Peet, G.F.V. van der, Veen, H.B. van der Veen en H. Doctors van Leeuwen, "Monitoring integraal duurzame stallen. Peildatum 1 januari 2011", *LEI / Wageningen UR*, maart 2011.
- 21 Peet, G.F.V. van der, Veen, H.B. van der Veen en H. Doctors van Leeuwen, "Monitoring integraal duurzame stallen. Peildatum 1 januari 2011", *LEI / Wageningen UR*, maart 2011.
- 22 EL&I, "Opzet Maatschappelijke dialoog", *Website Maatschappelijke Dialoog (www.dialoogmegastallen.nl)*, laatst bezocht op 22 juni 2011.

- 23 EL&I, "Monitor Duurzaam Voedsel 2010", *Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie*, Mei 2011.
- 24 Dierenbescherming, "Landbouwhuisdieren Informatie Varkenshouderij", *Dierenbescherming*, mei 2011.
- 25 EL&I, "Monitor Duurzaam Voedsel 2010", *Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie*, Mei 2011.
- 26 Dierenbescherming, "Scharrelvarkensvlees van Albert Heijn", *Website Dierenbescherming (beterleven.dierenbescherming.nl)*, laatst bezocht op 21 juni 2011.
- 27 Skal, "Veehouderij. Varkens. Huisvesting", *Website Stichting Skal (www.skal.nl)*, laatst bezocht op 22 juni 2011.
- 28 Peet, G.F.V. van der, Veen, H.B. van der Veen en H. Doctors van Leeuwen, "Monitoring integraal duurzame stallen. Peildatum 1 januari 2011", *LEI / Wageningen UR*, maart 2011.
- 29 SMK, "Certificatieschema voor Dierlijke Producten. Criteria voor Milieukeur", *SMK*, 1 februari 2010; SMK, "(*Gecertificeerde) producten. Varkens - Varkenshouderijen (*Milieukeur)", *Website SMK (www.smk.nl)*, laatst bezocht 22 juni 2011.
- 30 Peet, G.F.V. van der, Veen, H.B. van der Veen en H. Doctors van Leeuwen, "Monitoring integraal duurzame stallen. Peildatum 1 januari 2011", *LEI / Wageningen UR*, maart 2011.
- 31 SMK, "Certificatieschema voor Dierlijke Producten. Criteria voor Milieukeur", *SMK*, 1 februari 2010; SMK, "(*Gecertificeerde) producten. Varkens - Varkenshouderijen (*Milieukeur)", *Website SMK (www.smk.nl)*, laatst bezocht 22 juni 2011.
- 32 Peet, G.F.V. van der, Veen, H.B. van der Veen en H. Doctors van Leeuwen, "Monitoring integraal duurzame stallen. Peildatum 1 januari 2011", *LEI / Wageningen UR*, maart 2011.
- 33 Redactie, "Rekenmodule KDV Beter Leven", *Website Keten Duurzaam Varkensvlees (www.duurzaamvarkensvlees.nl)*, laatst bezocht 22 juni 2011.
- 34 Peet, G.F.V. van der, Veen, H.B. van der Veen en H. Doctors van Leeuwen, "Monitoring integraal duurzame stallen. Peildatum 1 januari 2011", *LEI / Wageningen UR*, maart 2011.
- 35 Baltussen, W.H.M., Hoste, R. en anderen, "Economische gevolgen van bestaande regelgeving voor de Nederlandse varkenshouderij", *LEI / Wageningen UR*, Maart 2010.
- 36 Baltussen, W.H.M., Hoste, R. en anderen, "Economische gevolgen van bestaande regelgeving voor de Nederlandse varkenshouderij", *LEI / Wageningen UR*, Maart 2010.
- 37 Baltussen, W.H.M., Hoste, R. en anderen, "Economische gevolgen van bestaande regelgeving voor de Nederlandse varkenshouderij", *LEI / Wageningen UR*, Maart 2010.
- 38 Baltussen, W.H.M., Hoste, R. en anderen, "Economische gevolgen van bestaande regelgeving voor de Nederlandse varkenshouderij", *LEI / Wageningen UR*, Maart 2010.
- 39 Hoste, R., "Productiekosten van varkens. Resultaten van InterPig over 2009", *LEI / Wageningen UR*, Februari 2011.
- 40 Baltussen, W.H.M., Hoste, R. en anderen, "Economische gevolgen van bestaande regelgeving voor de Nederlandse varkenshouderij", *LEI / Wageningen UR*, Maart 2010.
- 41 AgentschapNL, "Groen beleggen. Groene financiering van milieuvriendelijke projecten", *AgentschapNL*, maart 2010.
- 42 DR, "Projectplan Regeling Groenprojecten B: Biologische landbouw", *Dienst Regelingen*, 31 maart 2010.

- 43 NVB, "Persbericht: Banken luiden noodklok over afschaffen heffingskorting", *Nederlandse Vereniging van Banken*, 4 oktober 2010.
- 44 LTO, "Groenfinanciering wordt geleidelijk afgebouwd", *LTO Nederland*, 19 november 2010.
- 45 "EnergieGids, "Problemen door beëindigen groenfinanciering", *EnergieGids*, 14 april 2011..
- 46 AgentschapNL, "Stand van zaken rond Regeling groenprojecten", *AgentschapNL*, 13 januari 2011.
- 47 Tweede Kamer der Staten-Generaal, "Nota Rijksoverheid en Dierenbescherming", Kamerstukken II, 1980-1981, 16 966, nr. 2.
- 48 Food and Agriculture Organization, "Capacity building to implement good animal welfare practices", *FAO Expert Meeting*, 30 September – 3 October 2008.